

Муҳаммад ҲАКИМОВ, Мухторали ЗОКИРОВ
Соҳиба ЗОКИРОВА, Мафтуна ҒОЗИЕВА

ТИЛ
НАЗАРИЯСИ ВА
АМАЛИЁТИ

Мухаммад ҲАКИМОВ, Мухторали ЗОКИРОВ

Соҳиба ЗОКИРОВА, Мафтуна ҒОЗИЕВА

ТИЛ
НАЗАРИЯСИ ВА
АМАЛИЁТИ

Тил назарияси фанидан амалий машғулотлар учун
ўқув-услубий қўлланма

“Фарғона” нашриёти,

2016 йил

Мазкур ўқув-услугий қўлланма Фаргона давлат университети Илмий кенгашининг 2015 йил 25 июндаги 10-сонли йиғилишида муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган.

Тил назарияси фанидан амалий машғулотлар учун ўқув-услугий қўлланма / М.Ҳакимов, М.Зокиров, С.Зокирова, М.Ғозиева; масъул муҳаррир А.Нурмонов. – ФарДУ нусха кўпайтириш бўлими, 2016. – 189 б.

Ушбу ўқув-услугий қўлланма китобхонларни тилшуносликнинг асосий муаммолари билан таништиради, ҳозирги замон тилшунослигидаги асосий йўналишлар ҳақида кенг маълумот беради. Шу билан бирга, муаллифлар тилшуносликка оид анъанавий ҳамда янги назарий ғояларни ёритишни назарда тутганлар. Қўлланма тилшуносликнинг замонавий уч тармоғига тааллуқли бўлган назарий масалаларни қамраб олган. Ўқув-услугий қўлланманинг биринчи қисмида тилшунослик фанининг предмети, лингвистик оқим ва мактаблар, йирик тилшунос олимларнинг назарий қарашлари ўз ифодасини топган. Ишнинг иккинчи қисмида тилшунослик назарияларига оид ижодий топшириқлар келтирилган.

Мазкур ўқув-услугий қўлланма филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили, инглиз тили, немис тили, француз тили), хорижий тил ва адабиёти йўналишлари талабаларига тил назарияси фанидан амалий машғулотлар олиб бориш ва уларнинг билимларини синаш учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Нурмонов А., филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Мўминов С., филология фанлари доктори, профессор

Набиева Д., филология фанлари доктори, профессор

СЎЗ БОШИ

Тил ҳақидаги илмнинг ривожини шу соҳадаги тадқиқотларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Шу маънода тилшунослик назарияси билан боғлиқ дастлабки атамалар, тушунчалар, қарашлар мазмунини ўзида акс этирган ўқув-услубий қўлланма, дарслик, монография каби адабиётларнинг кўпайиши қувонарли ҳолдир.

Тилшунослик назарияси номи остида тақдим этилаётган ушбу ўқув-услубий қўлланма тўрт қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда тилшунослик фанининг предмети, мундарижаси, тадқиқот объекти ҳақидаги умумий ва хусусий тилшуносликка тааллуқли назарий маълумотлар, айти пайтда, талабалар билим ва кўникмаларини мустаҳкамлаш учун савол ва топшириқлар ҳамда тест материаллари баён қилинган. Инсон тилини ўрганувчи лингвистик воситалар, паралингвистик ва экстралингвистик воситалар, шунингдек, компаративистика ҳақидаги назарий маълумотлар акс этган.

Ўқув-услубий қўлланманинг иккинчи қисми лингвистиканинг интралингвистика соҳасига бағишланган бўлиб, унда тил сатҳи бирликларининг анъанавий ва систем-структур тадқиқига оид назарий маълумотлар берилади. Жумладан, фонетик-фонологик, лексик ҳамда грамматик сатҳ бирликлари тил ва нутқ ҳодисалари, шунингдек, хусусий ва умумий тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Бу масалаларга тегишли назариялар тест материаллари таркибига сингдирилган. Китобда савол ва топшириқларнинг мавжудлиги талабаларнинг фан ҳақидаги тушунчаларини бир умумий томонга йўналтириши билан характерланади.

Тилшунослик назарияси ўқув-услубий қўлланмасининг учинчи қисми универсал лингвистика масалаларига бағишланган бўлиб, унда дунё тилларини илмий асосда ўрганувчи компаративистика йўналишлари ҳақидаги назарий маълумотлар, савол ва топшириқлар ҳамда тест материаллари акс этган.

ф.ф.д., профессор А.Нурмонов

НАЗАРИЙ БЎЛИМ

ТИЛШУНОСЛИК ФАНИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ, БЎЛИМЛАРИ.

Тилшунослик, лингвистика – тил ҳақидаги фандир. У инсон тилни ўрганади. Инсон тили ёки нутқининг шаклий ва мазмуний структурасини таҳлил қилади.

Тилшуносликнинг тадқиқот объекти тил саналади. Тилшунослик фани тақдим қилаётган маълумотлар ҳар бир инсон учун фойдалидир, шунинг учун тил ҳақида нашр қилинаётган оммабоп илмий адабиётлар кенг китобхонлар учун мўлжалланган бўлади, бироқ бу фанни билиш асосан филологларга тааллуқлидир.

Инсон дунёга келишидан бошлаб бутун умри тил билан боғлиқ бўлади: биз сўзлаймиз, ўқиймиз, ёзамиз, тинглаймиз, англаймиз. Биз тил борлиги туфайли ҳеч қачон кўрмаган нарсалар ҳақида фикр-мулоҳаза юрита оламиз, унинг мавжудлигини тасаввур қила оламиз. Биз фикрлаймиз. Тилсиз, сўзсиз ўйлаш мумкинми деган саволга ҳам жавоб айтиш мумкин. Бу маънода лингвистиканинг моҳияти фақат тил, нутқ деган тушунчалар билан боғлиқ эмаслигини эътироф этиш зарур бўлади. Шу маънода инсон объектив оламдаги нарса, ҳодиса, воқеа ҳақида фикр юритар экан, у ўзи ўйлаган нарсалари ҳақида нолисоний воситалар орқали ҳам ахборот бериши мумкин. Ахборот ифодалашнинг турли шакллари мавжуд экан, юқоридаги фикрни такрорлаш мумкин бўлади. Тил ҳақидаги фан доимо иккита масалага асосий тадқиқот объекти сифатида ёндашади. Биринчиси, ҳар қандай шаклда ифодаланган ахборотнинг мазмуний томони, иккинчиси, ҳар қандай мазмуннинг турли шакллар ёрдамида ифодаланиши. Демак, лингвистика фани тор маънода фақат лисоний воситалар орқали ифодаланган бирликларнинг мазмуний ва шаклий структурасини ўрганишни ўзининг олдига асосий мақсад қилиб олади. Кенг маънода эса инсон томонидан айтиш эҳтиёжи юзага келган фикрни нолисоний шакллар орқали ифодаланишини ўрганувчи соҳани лингвистика деб эътироф этиш мумкин. Бу йўналиш мутахассислар тили билан экстралингвистика деб номланади. Фаннинг ҳар икки соҳасида ҳам мазмуний ва шаклий структура асос қилиб олинади. Шу маънода тил алоқа воситаси сифатида асосий коммуникатив функция бажаради, айти пайтда, коммуникатив функция бажарувчи бошқа воситалар борлигини ҳам унутмаслик зарур.

Тилсиз жамоа бўлиб фаолият юритиш, илм-фанни такомиллаштириш, санъатни ривожлантириш мумкин эмас. Ҳар қандай жамоада тил ижтимоий восита сифатида шаклланади, жамоа аъзолари эса ундан алоқа воситаси сифатида фойдаланади. Фан эса ана шу алоқа воситасини назарий жиҳатдан ўрганади.

Тилшунослик фани тил ва унинг структурасига оид илмий маълумотларни тил фактларини таҳлил қилиш орқали йиғади, синтез қилиш орқали эса умумлаштиради. Натижада тил назариясига оид маълумотлар

юзага кела бошлайди. Тил назариясига тааллуқли масалаларнинг юзага келиши фактларнинг қиёсий тадқиқи асосида рўй беради. Қиёсий тадқиқотлар натижасида солиштирилаётган икки фактнинг умумий ва фарқли белгилари асосида янги учинчи назарий фактлар юзага келади. Соф илмий лингвистика ана шу учинчи маълумотлар таркибида янги назария сифатида шаклланади. Тил фактлари таҳлилида нима учун шундай деган саволнинг қўйилиши янги назариянинг шаклланишига туртки бўлади.

ТИЛШУНОСЛИК МАКТАБЛАРИ ЁКИ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Тил ҳақидаги фан олдида анчагина муаммолар мавжуд. Бу муаммоларнинг пайдо бўлиши тил фактлари тадқиқиқининг методларига боғлиқ бўлади. Агар тадқиқот методи тўғри танланган бўлса, натижа ва илмий хулосалар объектив бўлади. Агар тадқиқот методи нотўғри танланган бўлса, натижа ва илмий хулосалар субъектив томонга оғади. Фанда субъектив деган тушунчанинг пайдо бўлиши муаммоларнинг кўпайишига олиб келади. Шу маънода, аввало, тилшунослик фанининг предметини тўғри белгилаш муаммолардан қочишнинг асосидир.

Тилшунослик фанининг предметини тўғри белгилаш деганда нималарга эътибор бериш кераклигини унутмаслик зарур: тил ўзи нима, у қайси белгилари билан характерланади, унинг табиати ва моҳияти қандай, ҳайвон ва бошқа мавжудотларда ҳам тил борми, инсон нутқи товушлари табиатдаги бошқа товушлардан нимаси билан фарқланади. Айни пайтда тилшунослик фанининг структурасини қандай тасаввур қилиш мумкин? Тил илми тадқиқотчиси тўғри ёки нотўғри йўлдан кетаётганлигини қандай билиши мумкин, деган саволларнинг туғилиши табиийдир.

Барча даврларда тилшунослар тилни тилшуносликнинг предмети деб ҳисоблаб келдилар. Бироқ тилнинг табиати ва моҳиятини аниқлашда турли хил фикр ва қарашларларни илгари сурдилар. Натижада эса фанда турли мактаб ва йўналишлар юзага келди ва ушбу тенденция ҳозир ҳам давом этиб келмоқда.

Тилни табиий ҳодиса деб тушунувчи натуралистик оқим вакиллари тилга тирик организм сифатида қараганлар, тил туғилади, яшайди ва ўлади деб ҳисоблаганлар. Фикрларини асослаш учун лотин, санскрит каби ўлик тилларни мисол сифатида келтирганлар. Уларнинг фикрича, тил ҳам табиат қонунлари каби объектив бўлиб, табиий қонуниятлар асосида ривожланади. Тилда ҳам тирик организмлардагидек ўхшаш табиий жараёнлар мавжуддир. Бу натуралистик ғоя вакиллари бўлмиш XIX асрнинг буюк немис тилшунослари А.Шлейхер ва М.Мюллерлар ўз даврида тилшунослик фанида баъзи катта камчиликларга йўл қўйдилар, шу билан бирга, лингвистика дунёсига янгиликларни ҳам олиб кирдилар. Мазкур тилшунослар сўзни қайси морфологик типга мансублигини аниқлаш мақсадида биологиядаги морфология терминини лингвистикага олиб кирдилар.

Ҳақиқатан тил кўп ҳолларда табиий ҳодисаларга ўхшаб кетади. У бизга юриш, йиғлаш, нафас олиш ҳодисалари каби табиий жараёндек

туюлади. Инсон юришни ҳам, гапиришни ҳам ўрганadi, лекин бу билан мазкур ҳолатларнинг моҳиятини бир хил деб қараш мумкин эмас.

Инсонда психофизиологик қобилиятлар мавжуд бўлганлиги учун у юра бошлайди. Бунда инсон қайси мамлакатда, қайси жамиятда яшаши ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Ҳаракатланиш қобилияти – бу инсоннинг наслий, биологик функцияси туфайлидир. Тил эса юқоридагиларга зид ҳолатда ижтимоий макон махсули деб қаралади. Тилнинг шаклланиши ижтимоий муҳит таъсири билан боғлиқдир.

Инсон тили ва нутқининг шаклланиши унинг каерда ва қандай жамиятда яшаши билан узвий боғлиқдир. Гўдакнинг хайвонлар орасида яшаши, ҳаракатланиши, озикланиши, буларнинг барчаси наслий биологик функцияларнинг мавжудлиги туфайлидир. Бироқ унинг сўзлай олмаслиги ва мушоҳада юрита олмаслигининг сабаби вербал жамиятдан ажралиб қолганидадир.

Демак, ҳаракатланиш ёки озикланиш ва сўзлашиш каби ҳодисалар моҳиятини бир нарса деб талқин қилиш мумкин эмас.

Шундай қилиб тил инсоннинг инстинктив, биологик функцияси асосида шаклланмайди, аксинча, инсоннинг жамиятга боғлиқ ижтимоий функциясидир.

Ўрта асрларда тилшуносликда мантиқийлик назарияси вужудга келган бўлиб, XVIII-XIX асрнинг жуда кўп тилшунослари томонидан бу ғоялар қўллаб-қуватланган. Мантиқшунослар тил ва тафаккурга бир нарса деб қараганлар, улар барча тил қонуниятларини тафаккур қонуниятларидан келиб чиқади деб ҳисоблаганлар. Грамматик ҳодисаларнинг таҳлил қилишда мантиқ таянч нуқта бўлади деб ҳисоблаганлар. К.Беккер, Ф.И.Буслаевлар мантиқийлик оқимининг вакиллари саналганлар.

Бироқ тилшуносларнинг кузатишларича, мантиқшунослар томонидан тақдим қилинган тил лойиҳаларига нисбатан жонли тиллар бой ва ранг барангдир. Чунки мантиқшунослар тилда мавжуд бўлган тағмаъно, эмоция, экспрессия, услубий хосланиш каби тушунчаларни ҳисобга олмаганлар. Бунинг устига XIX асрда психология каби янги фан катта ютуқларга эришди. Бу эса тилни тадқиқ этиш жараёнига ўз таъсирини кўрсатди. Тилшунослар янги оқим яратдилар ва тилни сўзловчи психологияси билан қиёслай бошладилар. Тилнинг психологик хусусиятлари инсон психологияси билан боғлиқ деган ғоя фанда бу йўналишнинг ривожланишига сабаб бўлган. Ҳар қандай нутқда муаллиф психологияси акс этган бўлади деган қараш мавжуд бўлган.

Масалан, XIX аср буюк немис тилшунослари Г.Пауль, К.Бругман, Г.Остгоф, Россияда Ф.Фортунатовлар тилнинг моҳияти ҳар бир сўзловчининг психологиясидан келиб чиқади деб ҳисоблайдилар. Мазкур йўналиш индивидуал психологизм номини олди. Мазкур йўналиш вакиллари борлиқда фақат индивидуал тил мавжуд деб ҳисоблаганликлари учун айнан индивидуал нутқни ўргандилар. Улар тилнинг ижтимоий функциясини, унинг кишилиқ жамияти мавжудлиги ҳамда ривожланишидаги ўрнини эътибордан четда қолдирдилар.

Бирок тил психологизми остида индивид психологиясини эмас, балки яхлит жамият психологиясини назарда тутиш зарур. Тилнинг моҳиятида бир гуруҳ одамлар психологияси ифодаланади. Тил жамият маҳсули бўлиб, у жамиятга хизмат қилади. Бундай қараш XIX-XX аср психологик социологизмининг француз мактаби вакиллари қарашларида учрайди. Фердинанд де Соссюр, А.Мейе, Ж.Вандриес, А.Сеше, Ш.Балли, Э.Бенвенистлар мазкур мактаб намояндаларидир. Россияда эса бу анъана И.А.Бодуэн де Куртенэ қарашларида кўзга ташланади. Социологик мактаб вакиллари биринчилардан бўлиб тилнинг ижтимоий ва социал масалларини ўртага ташладилар. Натижада тилшуносликда социологизм деган йўналиш ривожлана бошлади.

Немис тилшуноси К.Фосслер тил муаммоларига бошқача тарзда ёндашди. У тилнинг фақат экспрессив функциясини ҳисобга олган ҳолдагина тилнинг моҳиятини очиқ беришга ҳаракат қилди. К.Фосслернинг фикрича, тил ҳис-туйғу ва эмоцияларни ифодалаш воситасидир. Психологик социологизм мактаби вакиллари тилнинг коммуникатив хусусиятларини тўғри ва қатъий кўрсатишларига зид ҳолда, К.Фосслер уни рад этган. Тил – индивидуал ижод маҳсули, тил жамоаси ундан фойдаланувчига ҳеч қандай чегара қўя олмайди. К.Фосслер тилдаги ҳар қандай ўзгариш ва тилнинг ривожланиш жараёнларининг бошланғич омили сифатида эстетик факторни кўрсатган. Бу йўналиш лингвистик эстетизм номини олди.

Тил моҳиятини асослаш ёки унинг предметини аниқлаш мақсадида XX асрнинг 30-40 йилларида америкалик тилшунос Л.Блумфильд ғоялари ўртага ташланди ва тилшуносликда янги йўналиш юзага келди. Тилшуносликда унинг ғоялари психологиядаги бихевиоризм назарияларига асосланган. Бихевиоризм назарияси инсон онги билан боғлиқ равишда унинг мулоқот хулқи ва бошқа жиҳатларини тилдаги ифодасини белгилайди. Бу бир жиҳатдан тилшуносликда янги шаклланаётган лингвокультурология соҳасига тааллуқли назарияларга боғланади. Инсон нутқи унинг тафаккур дунёси негизда намоён бўлади. Обьектив борлиқ ҳақидаги тушунча ва қарашлар, инсон тили шаклланган “кичик жамият” тарбияси унинг нутқида ифодаланади, бу эса инсоннинг мулоқот хулқи сифатида бихевиористик қарашларини ташкил қилади.

Структурализм тилшуносликдаги замонавий йўналишлардан бири сифатида тил элементларининг ўзаро парадигматик муносабатини тадқиқ қилишни назарда тутди. В.Брендалнинг таъкидлашича, лингвистикадаги структурализм йўналишининг асосий масалаларидан бири бу тилнинг яхлитлигидир, яъни тилнинг структураси ҳақидаги тушунча ҳам ушбу йўналиш моҳиятини белгилайди. Бу йўналишнинг яна бир асосий хусусиятларидан бири лингвистик белгини бошқа белгиларга муносабати билан изоҳланиши асосида юзага чиқади. Бундай қараш натижасида семиотика ва у билан боғлиқ дескрептив лингвистика назарияси шаклланди. Бу назарияга кўра лингвистик фактлар таҳлили юзасидан умумлаштирилаётган қоидалар тилнинг система эканлиги нуқтаи назаридан изоҳланди. Ёлғиз олинган тил фактлари таҳлили ва улар юзасидан

чиқарилган қоидалар анъанавий тилшунослик методлари эканлиги қатъий таъкидланди. Дескриптив лингвистика вакиллари томонидан айтилган бундай фикрлар анъанавий тилшунослик вакиллари қарашларини рад қилади дегани эмас. Тадқиқот материали битта, метод иккита, илмий тадқиқот усули ҳар хил. Мана шундай тарзда тилшуносликнинг замонавий йўналишлари юзага кела бошлади.

Тилшуносликнинг замонавий йўналиши сифатида структурализмнинг турли мактаблари мавжуд ва улар ўзаро фарқланади. Бу йўналиш расман XX асрнинг 30-40 йилларида Прага лингвистик тўғараги шаклланганида юзага келди. Прага структурализми мактабини шунингдек, функционал лингвистика мактаби деб ҳам номлашади. Вакиллари Н.С.Трубецкой, Р.Якобсон, С.Карцевский, В.Матезиус, В.Скаличка, Б.Трнка, Б.Гавранек, И.Вахек ва бошқалар. Бу мактаб вакиллари тил бирликларининг ички муносабати билан, шунингдек, тилнинг ташқи нолисоний факторлари билан боғланиши каби масаллар билан қизиқдилар. Прага мактаби вакиллари фонетика ва фонологияни қатъий фарқладилар, фонема тасвирида эса структур методларни ишлаб чиқдилар. Фонологик структурализм ҳақидаги асосий фикрлар ушбу мактаб вакиллари томонидан алоҳида эътироф этилди. Грамматик структурализм фонологик структурализм асосида ўзига хос тарзда тадқиқ қилинди.

Копенгаген мактаби структурализмнинг иккинчи йўналиши сифатида эътироф этилди. Вакиллари В.Брендаль, Л.Ельмслев, К.Тоггебю, Х.Ульдалль ва бошқалар. Мазкур лингвистик йўналиш вакиллари ўз олдларига “тил алгебра”сини яратишни мақсад қилиб қўядилар. Улар тилшунослик фани ҳам математика фани сингари абстракт хусусиятга эга бўлиши керак деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, бу мактабнинг яна бир мақсади универсал лингвистик назарияни яратишдир.

Америка структурал мактаби эса дистрибуцион методга асосланган ҳолда тилни формал усуллар билан тасвирлашни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўяди. Бу мактаб дескриптив лингвистика мактаби деб ҳам номланади. Вакиллари Л.Блумфилд, Э.Сепир, Б.Блок, З.Харрис, Е.Найда, Н.Хомский, Ж.Трейжер, Ч.Хоккет, Г.Хойер, К.Пайк, Е.Бенвенист ва бошқалар.

Структурализм ҳақидаги назариялар учта йўналишда шаклланган бўлсада, уларнинг моҳияти лингвистик бирликларнинг систем таҳлили билан узвий боғлиқдир. Бу йўналишларнинг фарқи тил сатҳи бирликларининг шаклий ва мазмуний структураси таҳлилида кўзга ташланади. Бундан шуни тушуниш мумкинки, фонетик ва фонологик бирликлар тадқиқи гарчи систем структура асосида амалга оширилган бўлсада, семантик структуранинг катта тил сатҳи бирликларидек, мавжуд эмаслиги учала йўналишг назарияларини умумийлашишига олиб келади.

Демак, юқоридагилардан шуни тушуниш мумкинки, тилшунослик фанининг предметини белгилаш, тилнинг табиати ва моҳиятини турлича тушуниш натижасида тилшуносликда турлича йўналишлар, мактаблар ва таълимотлар юзага келди.

Тил кўп аспекти ва мураккаб ҳодисадир. У инсон тафаккур ва психологияси билан узвий боғлиқдир. У умумжамият ва алоҳида индивидларга хизмат қилади. У мантиқийлик ва эмоционаллик хусусиятига эга. Тилнинг алоқа-аралашув воситаси сифатидаги коммуникатив функцияси унинг асосий функцияларидан биридир. Коммуникатив функциясиз тилни тил деб ҳисоблаб бўлмайди. Шу билан бирга, тилнинг коммуникатив функцияси ягона функция эмас. Шунингдек, тилнинг қатор функциялари, хусусан, номинатив, эмоционал, экспрессив, аккумулятив функцияларини алоҳида кўрсатиб ўтиш мумкин.

ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛ МЕТОДЛАРИ

Лингвистиканинг асосий муаммоларидан бири сифатида лингвистик таҳлил усуллари ёки методларини кўрсатиш мумкин. Бироқ метод ҳақида гапиришдан олдин методология атамаси ифодалаган тушунчалар ҳақида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам ҳар қандай методнинг ортида тадқиқотчи дунёқараши билан боғлиқ маълум бир методология мавжуд бўлади. Бу методология фалсафий ва мантиқий йўналишга асосланган бўлиши мумкин. Ҳар қандай фан ўзининг тадқиқот усулларини ишлаб чиқади. Ҳодисаларни ўрганувчи қоидалар ва усуллар йиғиндиси илмий тадқиқот методлари саналади. Шунингдек, тилшунослик фани бошқа фанлар усул ва методларидан ҳам фойдаланади. Хусусан, фонетика экспериментал метод асосида махсус приборлар ёрдамида товушлар тадқиқотини ўтказади. Артикуляция ҳаракатларини тадқиқ этишда эса физиологик соҳага оид методлардан фойдаланади. Тилларнинг классификация қилиш жараёнида лингвогенетик методларнинг илмий тадқиқот йўналишига жорий қилиниши ҳам кўзга ташланмоқда.

Кейинги пайтларда аниқ фанлар методларини қўллаш одат тусига кириб бормоқда. Мисол сифатида тилшуносликда математик методлардан фойдаланиш жараёни кўпайиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш мумкин.

Тилшунослик ўзининг тадқиқот усуллари ва илмий методларини ишлаб чиқди. Ўтган давр мобайнида дунё тилшунослигида компаратив методдан кенг фойдаланилди. Бу эса қариндош тилларни тарихий шаклланиши ва ривожланишини қиёсий аспектда талқин қилишдан иборат бўлди. XIX асрнинг биринчи чорагида вужудга келган қиёсий-тарихий методдан фойдаланиш оммалашди. Ўзбек тилшунослигида Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ “Девони луҳатит-турк” асарини яратиш жараёнида уруғ ва қабилалар тили, яшаш ҳудуди (географияси), урф-одатлари қабиларни ёритиш орқали қиёсий-тарихий методга асос солган эди. Мазкур метод ёки тадқиқот усули туфайли тилшуносликда дунё тилларининг генеологик таснифига асос солинди. Айни пайтда лингвогенетик тадқиқот усули асосида янги методлар шаклланди.

Тилларнинг қариндошлиги турли тил соҳаларидаги айрим ўхшашликлар борлиги ҳақида маълумотлар беради. Бу ўхшашликлар

биринчи навбатда лексик ва грамматик формаларда кўзга ташланади (аффикслар, префикслар ва ёрдамчи сўзларда намоён бўлади).

Масалан, ҳинд-европа тилларида *бўлмоқ* феълининг бирликдаги тусланишида шундай ўхшашликларни кузатамиз¹:

	Қадимги ҳинд тили (санскрит)	Грек тили	Лотин тили	Гот тили	Қадимги рус тили	Рус тили
1 шахс	Asmi	(eimi)	Sum	Im	!-емь	Есть
2 шахс	Asi	(ei)	Es	Is	!-еи	Есть
3 шахс	Asti	(esti)	Est	Ist	!-еть	Есть

Бу қариндошлик қариндош тилларда умумий фонетик ўзгаришлар мавжудлиги билан ҳам тасдиқланади.

Ҳинд-европа тиллари оиласига мансуб бўлган рус, латиш, лотин, қадимги юнон, инглиз ва немис тилларида сонларнинг бир хил ўзақларда ифодаланишининг ўзи ҳам уларнинг қариндошлигини тасдиқлайди.

Тиллардаги ўзгариш қонуниятларининг умумийлиги ва шакл жиҳатдан яқинлиги ҳисобга олинса, ўша тиллардаги қадимий шаклни тиклаш имконияти мавжуд. Масалан рус тилидаги *брат*, қадимги славян тилидаги *братръ*, немис тилида – *Bruder*, лотин тилида – *frater*, санскритда - *bhrata*.

Бу шакл ва формаларни қиёслаш жараёнида товуш ўзгаришлари қонуниятини ҳисобга олиб, барча сўзларнинг қадимий праформасини – ўзагини – *b h rater* деб ҳисоблаш мумкин.

Қиёсий-тарихий тадқиқотларнинг тилшуносликда кўпайиши, тилшуносликда этимология каби янги соҳа ва фанни юзага келишига сабаб бўлди. Тилнинг бу соҳаси сўзнинг келиб чиқиш таърихи билан шуғулланиши асос қилиб олинди. Аслида тилда бу назариянинг юзага келиши стоикларнинг тилдаги тадқиқотлари натижасида амалга ошди. Улар сўзнинг структурасидаги алоҳида талаффуз қилинган товушдан биринчи маънони кидирдилар².

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАСИ

Тил ўзининг коммуникатив функцияси асосида биринчи ўринда мулоқот мақсадларига хизмат қилади, у жамият томонидан яратилади ва мазкур жамиятга хизмат кўрсатади. Ана шу жамиятда шаклланади, айти пайтда жамиятнинг тараққий этганлик даражаси тилнинг функционал услубларга дифференциация бўлишида кўзга ташланади. Тил функционал нуқтаи назаридан қанча кўп фарқланса, ўша жамиятнинг тараққиёти шу даражада шаклланган бўлади.

¹ А.А.Акишина Пособие по курсу “Введение в языкознание”. М., 1969, С.11.

² С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.

Тилни тадқиқ қилиш фақат тилшунослик фани доираси билан чекланиб қолмайди. Фалсафа, тарих, этнография ва ҳоказо каби ижтимоий фанлар доирасида ҳам тил фактлари таҳлил қилинади. Шу билан бирга тил инсон тафаккури маҳсули бўлиб, тафаккур, мантиқ ва психология билан боғлиқдир.

ТИЛШУНОСЛИКНИНГ АДАБИЁТШУНОСЛИК БИЛАН АЛОҚАСИ

Тил дунёни акс эттиради. Тилда объектив олам элементлари ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам тил бадиий образлар яратиш воситасидир, у бадиий адабиёт ва публицистика, илмий символика ва шеърини асарлар воситасидир. Тил мазмунини воситалар ифодачиси бўлганлиги учун бошқа фанлар қатори адабиётшунослик билан ҳам узвий боғланади. Икки фан оралиғида мавжуд бўлган стилистика бир жиҳатдан луғавий бирликлардаги бўёқ ва нутқий индивидуалликни акс эттирса, иккинчи томондан борлиқдаги воқеаларни бадиий жиҳатдан ифодалашда ёзувчи индивидуал услубини ифодалаш учун хизмат қилади. Шундай қилиб бу икки фан оралиғида ҳам лингвистика, ҳам адабиётшуносликка дахлдор бўлган лингвопоэтика каби фаннинг янги соҳаси шаклланади. Лингвопоэтика илми ривожда икки фан оралиғида стилистика асосий кўприк вазифасини бажаради.

Стилистика фани фикр ифодалаш, борлиқдаги воқеа, ҳодисаларни тасвирлашда муаллиф муносабатини ифодаловчи фан сифатида тил ва адабиёт соҳаларини ўзаро умумлаштиради. Муаллиф предмет тасвирида тасвир воситаларидан фойдаланади, бу воситаларга бўёқ беради, турлича оҳанг ва интонациялар билан тасвир ранг-баранглигини таъминлайди. Бу фикрлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш мумкинки, ёзувчи ташқаридаги воқеликнинг бадиий тасвирида лисоний восита, лисоний бўёқ, лисоний ранг-барангликдан унумли фойдаланади. Натижада шаклий ва мазмунини структура асосида жанрлар дифференциацияси юзага келади. Шеърини тили, бадиий асар тили, ёзувчи тили деган тушунчалар қаторида функционал услубнинг сўзлашув, бадиий, публицистик, илмий, расмий услубларга хос бўлган оригинал шакллар пайдо бўла бошлади. Лингвистика инсон тилини ўрганувчи фан деб қаралгани ҳолда у ўзининг янги тармоқлари билан шаклланади. Шунинг учун ҳам тил лингвистикаси деган фаннинг йўналиши базасида нутқ лингвистикаси деган тушунчалар шаклланади. Агар тил лингвистикаси шу кунга қадар шаклланган маълум бир тилга хос бўлган лисоний бирликлар ва ана тилга хос бўлган грамматик қоидалардан иборат бўлса, нутқ лингвистикаси нутқ вазиёти билан боғлиқ ҳолда, мулоқот контексти талаби билан шаклланган ва реал талаффузга эга бўлган лингвистик бирликларнинг вариантларидир. Тил лингвистикаси ва нутқ лингвистикасида ҳам стилистика ҳақидаги қоидалар мунтазам амал қилади. Стилистика тил ва нутқда мавжуд турли услубларни ўрганувчи соҳа сифатида шаклланди. У оғзаки ва ёзма нутқ услублари, поэтик нутқ

шакллари, публицистик нутқ хусусиятлари, бадий нутқ структурасига хос услублар, катта ва кичик адабий шакл услублари, алоҳида ёзувчилар ва адабий йўналишлар услублари билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этади.

Стилистика бир томондан функционал услублар, яъни турли вазиятлардаги нутқ кўринишларини ўрганади, иккинчи томондан, стилистика махсус кўшимча мақсадлар учун ҳам хизмат қиладиган воситаларни тадқиқ қилади, хусусан, лингвистик бирликлар орқали ифодаланадиган эстетик, эмоционал, экспрессив, поэтик маъноларни қандай шакллар орқали ифодаланишини ўрганади. Бу билан фанда янги лингвопоэтик тадқиқот объектини шакллантиради. Лингвистик бирликлар инсон хотираси ва луғавий бирликларда денотатив маъно ва унинг таркибида мавжуд бўлган нозик маъно оттенкалари билан намоён бўлади. Мисол учун, одатда изоҳли луғатларда сўзлар стилистик белгилар билан келтирилади. Масалан:

- 1) сўзлашув нутқига оид хусусиятлар, уларда эмоционалликнинг мавжудлиги, бу бирликларда сўзловчи шахс хусусиятларига оид ҳазилона оҳанглар;
- 2) китобий ифодалар, инсон кайфиятига таъсир қилувчи кўтаринки маънолар, шеърий ифодалар ёки поэтик бирликлар;
- 3) оддий сўзлашув тилига оид бўлган бетакаллуф ёки кўпол сўзлар;
- 4) ўқиганда енгил хазм қилинадиган халқ тили тушунчаси таркибида яшайдиган поэтик шакллар;
- 5) ҳазил, мутойиба, киноя ёки ироник муносабат маънолари акс этган лисоний бирликлар;
- 6) маъно структурасида камситиш, ҳақорат каби оҳанглар мавжуд бўлган лисоний бирликлар.

Стилистика фани фақат умумхалқ стилистик имкониятлари билан боғлиқ ҳодисаларнигина тадқиқ этмайди, балки индивидуал стилистик имкониятларни ҳам ўрганади. У алоҳида ёзувчилар услубларини, улар нутқига хос неологизмлар, бадий образлар ва тасвир баёнига тааллуқли бўлган услубий хусусиятларни ҳам ўрганади. Стилистика тилшунослик ва адабиётшуносликни ўзаро узвий боғлайди ҳамда иккала фан материалларидан ҳам озуқа олади.

ТИЛШУНОСЛИК ВА МАНТИҚ

Тилшунослик ва мантиқ фанлари кесишган жойда тил ва мантиқнинг ўзаро таъсири каби муҳим масала вужудга келади. Маълумки, мантиқ тил ёрдамида амалга оширилади. Мантиқшунос тил орқали мантиқ қонуниятларини очишга ҳаракат қилади. Тилшуносни эса тил ва мантиқнинг ўзига хослиги, уларнинг фарқли жиҳатлари, мантиқнинг тил қурилишига таъсири, тилнинг мантиққа таъсир ўтказиши ёки ўтказмаслиги каби масалалар қизиқтиради.

Бугунги кунда ер куррасида 3 мингга яқин тил ва 3 мингга яқин алоҳида шевалар мавжуд деб ҳисобланади. Мазкур тиллар турли ва ранг-барангдир, ваҳоланки, барча тиллар учун мантиқ қонуниятлари қатъий

чегараланган ва бир хилдир. Бу қоида Пор-Реаль грамматикасида аллақачон таъкидланган. Турли миллат вакиллари конкрет предмет ҳақида бир хил фикрлайдилар. Бироқ бу фикр ифода шакли турли тилларда турлича бўлади. Мантиқ фикрнинг моҳиятини таҳлил қилади, тил шаклининг ранг-баранглигини таҳлил қилади. Мантиқда умумийликни топиш мантиқшуноснинг, тиллардаги фарқларни кўрсатиш тилшуноснинг вазифасидир.

Сўз тил бирлиги саналади, тушунча мантиқий бирлик ҳисобланади, гап лисоний бирликдир, мулоҳаза эса мантиқий бирлик ва мантиқий категориядир, бироқ буларнинг барчаси бир-бири билан узвий боғлиқ бўлади ва бир-бири учун хизмат қилади. Ҳар икки фан тадқиқот давомида ўз атама ва тушунчаларини фарқлаши зарур.

Масалан, бир сўз бир неча тушунчани ифодалаши мумкин: стол – 1) мебель тури (*ёзув столи*); 2) амал, лавозим (*олса, столини олади-да, артелимга бориб, яна раислигимни қилавераман. А.Қаҳҳор*); 3) махсус ишлар билан шуғулланувчи муассаса ёки муассасадаги бир бўлим (*паспорт столи*).

Бир неча сўз бир тушунчани ифодалаши мумкин: *тилшунослик – лингвистика*. Сўз умуман тушунча ифодамаслиги мумкин, масалан, ундов сўзлар (*тисс, чу, оҳ, вой*).

Вақт ўтиши билан тушунчани ифодаловчи сўзнинг ўзи (*манглай-пешона*) ёки аксинча сўз ифодаловчи тушунчанинг мазмуни ўзгариши ва ниҳоят сўз кучли эмоционал бўёққа эга (*қизим, қизгинам*) бўлиши мумкин.

Мантиқ доим тилшуносликка катта таъсир кўрсатиб келган. Тилшунослик тарихида шундай босқичлар бўлганки, тилшунослар мантиқ ва тил категорияларини аралаштириб, мантиқ қонунларини тилга тадбиқ қилишга ҳаракат қилишган. Шу сабабли бир қатор грамматик таъриф ва атамалар мантиқ таъсирида шаклланган: субъектив, объектив муносабатлар, атрибут, предикат ва ҳоказо.

Биринчи бўлиб шундай грамматика Париж шаҳри яқинида жойлашган Пор-Рояль монастирининг донишманд роҳиблари Антон Арно ва Клод Лансло томонидан 1660 йили француз тилида ёзилиб, Парижда нашр қилинган. Бу грамматика «Ақл асосларига қурилган аниқ ҳамда табиий усулда баён қилинган гапириш санъатини асослаб берувчи умумий грамматика» деб номланади, лекин тилшуносликда у кўпроқ Пор-Рояль грамматикаси деб юритилади.

Лансло ва Арно ўз асарларида барча тиллар учун умумий қонун-қоидалар ҳамда уларда мавжуд бўлган фарқларнинг сабабларини ўрганишга ҳаракат қилишган.

Мазкур грамматика Декарт (картезиан) фалсафаси асосида яратилган. Асарда грамматика ва мантиқ орасидаги боғланиш назарий асосланиб берилган. Агар тил тафаккурни ифодаласа, тил категориялари фикр категорияларининг мужассамлашувидир деб ҳисобланган. Демак, тилни ўргатаётган грамматика мантиққа таяниши керак. Грамматика тил категорияларини фикр категорияларининг мужассамлашуви сифатида қабул қилинганлиги сабабли у рационал, мантиқий грамматикадир. Агар бутун

инсониятда мантиқ битта бўлса, демак, грамматика ҳам умумий ва универсал бўлиши керак. Умумий грамматика битта алоҳида олинган тилнинг грамматикаси бўла олмайди. Шундай қилиб, турли тилларнинг нафақат мазмуний, балки грамматик томони ҳам ягона грамматик маҳражга келтирилади. Арно билан Лансло ўз асарида тилларнинг умумий жиҳатларини аниқламоқчи бўлганликлари сабабли грамматикаларига француз тилидан ташқари лотин, юнон ва қадимги яҳудий тилларидан олинган маълумотларни киритганлар.

Албатта мантиқий ҳамда грамматик категорияларнинг маълум мувофиқлиги бор, лекин бу мантиқнинг барча категориялари тўғридан тўғри тилда ўз аксини топиши керак, тил ҳодисалари мантиқ чегараларидан чиқа олмайди дегани эмас. Фикрнинг ҳар ифодаси мантиқ, психология ҳамда тилшунослик нуқтаи назаридан тарифланиши мумкин. Тилшунослар фақат лингвистик томони билан шуғулланишлари керак, шунинг учун тилга лингвистик ёндашувни мантиқий таҳлилга алмаштирув, муайян тилнинг грамматик хусусиятларини инкор қилади, амалиётда тасдиқланмаган хулосаларга олиб келади. Ҳар бир тилда мантиқий тушунчалар акс этмайдиган, ҳис-ҳаяжон, хоҳиш-истакни ифодалаш билан боғлиқ сўзлар мавжуд.

Мантиқий грамматика таъсирида умумий универсал грамматикалар яратиш ғоялари ўртага ташланган. Мантиқшуносларни тил хусусиятлари эмас, балки тиллар учун умумий бўлган ҳодисалар қизиқтирган. Масалан, К.Бекернинг таълимотига кўра фикр тилга нисбатан априорлашган ҳодисадир (текширилмаган ва асосланмаган) ва бизнинг барча тушунчаларимиз 12 асосий тушунчадан келиб чиққан³ деб таъкидланади. Айрим мантиқий грамматика тарафдорларининг асарларида ҳар бир тилда 6 та келишик, грамматик жинс, сон, чоғиштириш даражалари ва тусланиш тизими бўлиши керак деган фикрлар учрайди. Кейинчалик мазкур фикрлар Г.Штейнталь томонидан танқид қилинган. У, аксинча, тилларда умумий тушунча ҳам, доимий грамматик категориялар ҳам бўлмайди деб ҳисоблаган. Лекин тилшунослар кўп сонли мисоллар асосида аксарият тил категорияларининг умумийлигини исботлашди. Айрим тилшунослар, масалан, немис филологи Ф.Г.Финк тил ҳодисаларининг бир хиллигига таяниб, ер юзидаги барча тиллар бир манбадан келиб чиққан деб ҳисоблашган. Аслида эса тиллардаги кўп категорияларнинг ўхшашлиги уларнинг умумий манбадан келиб чиқиши билан эмас, балки мантиқ категорияларнинг умумийлиги ҳамда қолаверса физиологик ва психологик умумийлик билан изоҳланади.

Инсон ақл-заковати ҳар қандай илм-фанда умумий жиҳатлар, умумий қонуниятлар, ҳодисаларни топишга ҳаракат қилади. Мантиқшунослар ҳам барча тиллар ўз асосида умумийликка эга бўлиши керак деган ғоядан келиб чиқадилар. Лекин улар тилларни ўрганиш жараёнида умумий грамматикани нотўғри талқин қилишган, чунки улар тилни тафаккурга

---

³ А.А.Акишина. Пособие по курсу «Введение в языкознание». М., 1969, с.36.

алмаштирганликлари сабабли тилдаги умумий ҳодисалар ҳақида эмас, балки тафаккурдаги умумий қонуниятлар ҳақида сўз юритганлар.

Замонавий тилшунослик тиллардаги умумий ҳодисалар ҳақидаги масалани ўзгача нуқтаи назардан қўймоқда. Замонавий тилшунослик нуқтаи назаридан тил, бу элементлар бир-бири билан маълум муносабатда бўлган структурани ифодалайди. Агар бирор бир тилда А элементи мавжуд бўлса, унда албатта А элементи билан алоқадор В элементи ҳам бўлиши керак. Демак, Х тилда В элементини топганимизда, унда А элементи ҳам борлиги ҳақида хулоса қилишимиз мумкин, чунки улар тилда ўзаро алоқададирлар.

Замонавий тилшунослик универсалияларнинг уч турини ажратади: фонетик, грамматик ва семантик.

Фонетик универсалияларга мисоллар:

- 1) барча тилларда унли ва ундошлар мавжуд;
- 2) барча тилларда ундош билан бошланадиган ва унли билан тугайдиган бўғинлар мавжуд, яъни барча тиллар учун қуйидаги бўғин мавжуд:

ундош + унли (CV)

- 3) портловчи ундоши йўқ тиллар мавжуд эмас;
- 4) агар тилда портловчи ва қоришиқ ундошлар бўлса, демак унда сирғалувчи ундош ҳам бор.

Масалан, агар тилда [т] – [ц] фонемаларининг зид қўйилиши мавжуд бўлса, бу тилда албатта [с] ундош фонемаси ҳам мавжуд бўлади ва ҳоказо.

Грамматик универсалияларга мисоллар:

- 1) барча тилларда от сўз ва феъл сўз туркумига оид сўзлар бор;
- 2) барча тилларда олмошлар бор;
- 3) мазкур тилда сўз тартиби ва сўз структураси ўртасида боғлиқлик мавжуд;
- 4) барча тилларда жинс категорияси отларда мавжуд бўлса, сифатларда ҳам жинс мавжуд бўлади деган қоида қатъийдир.

Семантик универсалиялар ҳар бир тил учун умумий бўлган тушунчалар мавжудлиги ва уларнинг ифодаланиш воситалари – грамматик ёки лексик – каби масалалар билан шуғулланади.

Масалан, жинс категорияси. Айрим тилларда (рус, француз) у мажбурий, яъни грамматикдир (рус тили қўшимча орқали кот – м.р., кошка – ж.р.; француз тилида артикль орқали ифодаланади). Инглиз тили учун эса жинс мажбурий эмас, у лексик воситалар орқали ифодаланади (масалан, he-cat, she-cat, mae-cat, cat-female).

Халқаро сунъий тилларни яратиш лойиҳаларининг вужудга келиши ҳам рационализм фалсафаси билан боғлиқ. Биринчи бўлиб XVII аср француз файласуфи Рене Декарт рационал сунъий тил яратиш ғояси билан чиққан. Мазкур масалага рационализмнинг яна бир намояндаси Готфрид Вильгелм Лейбниц (1646-1716) ҳам катта эътибор билан ёндашган. Таъкидланишича, 300 йил давомида 600 дан кўпроқ сунъий тиллар яратилди. Умумий грамматика ғоялари билан қувватланган масаланинг фалсафий томони ўз аҳамиятини аста-секин йўқотиб, унинг ўрнини соф амалий мулоҳазалар

гипотезаси эгаллади. Ҳақиқатан, ер юзида 3000 дан ортиқ турли тилларнинг мавжудлиги одамларнинг ўзаро бир-бирларини тушунишлари учун жиддий тўсиқ бўлган. XIX асрнинг охирида воляпук, идо, эсперанто каби сунъий тилларнинг юзага келиши XVII асрдаги сунъий тил яратиш ғоясини амалиётда исботлади. Мазкур тиллар сунъий хусусиятлари билан жонли тиллардан кескин фарқланди. Табиий тилларда мавжуд бўлган хусусиятлар уларда акс этмади. Ижтимоий муҳит ёки сунъий тилнинг махсус жамияти бўлмаганлиги сабабли жонли тиллар қаторида ривожланмади.

Энг катта муваффақият варшавалик врач Людовик Заменгоф томонидан 1887 йили яратилган эсперанто тилига насиб бўлган. Машҳур француз тилшуноси Антуан Мейедан сунъий тил яратилиши мумкинми деб сўрашганда: «Бу масалага оид бахс мавзуси ҳал қилинган, чунки эсперанто мавжуд», - деб жавоб берган.

Эсперанто лотин тилидан *умид қилувчи* деб таржима қилинади. Бу ном Заменгоф ниятларига мос тушарди. Эсперанто бошқа сунъий тилларга нисбатан устунликка эга бўлди.

Эсперанто тарафдорларининг маълумотларига кўра, ҳозирги кунда эсперанто тилида гапирувчилар сони 7 миллиондан ошиқ. Бу тилда 100 дан кўпроқ журнал чиқади, жаҳон адабиётининг мумтоз асарларини ўз ичига олган етти мингдан ортиқ таржима китоблардан иборат адабиёт яратилган. Мазкур тил бўйича қўлланмалар ва луғатлар яратилмоқда. Эсперанто тилида асл адабиёт яратилмаса керак, чунки бу коллекционерлар, спортчилар, врачлар, филологлар орасида машҳур бўлган соф амалий восита тилдир.

Эсперанто тилидаги сўз ўзакларининг 60 фоизи роман, 30 фоизи герман, 10 фоизи славян тилларидан олинган. Заменгоф 900 ўзак қўллаган бўлса, бугунги луғатлар 25 минггача ўзакка эга. Эсперанто грамматикаси 16 та асосий қоидага эга ва миллий тилларда мавжуд бўлган кўп сонли истисно ва чекинишлар бу тилда мавжуд эмас.

ТИЛШУНОСЛИК ВА МАТЕМАТИК МАНТИҚ

Тилшунослик фани масалалри фақат шу фан қоидалари асосида ҳал қилинмайди. Айрим муаммоларни моҳиятини кўриш учун бошқа фан қоида ва принципларидан фойдаланиш тўғри илмий хулоса чиқариш учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам лисоний ҳодисалар таҳлилида бошқа ижтимоий фанлар қатори табиий фанлар қоида ва методларидан унумли фойдаланиш зарур. Гап айнан математик мантиқ борасида борганида, дастлаб математик мантиқ фақат табиий фанларда қўлланилганлигини инкор этмаслик керак. Кейинчалик амалий эҳтиёжлар натижасида у фаннинг гуманитар соҳаларига ҳам тадбиқ қилина бошланди.

Мантиқ математика фанининг асосидир. Шунинг учун ҳам у муҳокама юритишнинг қонун-қоидалари, усуллари ва формалари ҳақидаги фан бўлиб, унинг асосчиси қадимги юнон олими Аристотель ҳисобланган. У биринчилардан бўлиб бу соҳада дедукция назариясини яратди. Дедукция

тушунчаси ҳодисалар таҳлилида мантиқий хулосалар чиқариш билан боғлиқ бўлиб, мантиқий хулосалар чиқариш формал характерга эга бўлади.

Аристотелнинг таълимоти Фаробий, Беруний, У. Ҳайём, А.Навоий каби буюк олимлар томонидан давом эттирилди.

Немис файласуфи ва математиги Г.Лейбниц (1646-1716) биринчилардан бўлиб мантиқий фикрлашнинг ҳисоб характерига эга эканлигини кўрсатди. Унинг фикрича, барча илмий тушунча ва мулоҳазаларнинг асосини мантиқий элементлар ташкил қилади. Мана шу мантиқий элементларни муайян символлар билан белгилаш мумкин бўлади.

Лейбниц ғоялари фақат XIX асрдагина амалга ошди. Немис олими Г. Фрёге, инглиз олими Ж.Буль, рус олими В.Порецкий ишларида символик мантиқ асослари яратилди. Хусусан, Ж.Буль мантиқ операциялари учун кўйидаги символларни киритди:

Предметларнинг борлигини белгилаш учун **x, y, z** ҳарфларини киритди.

Предметларни сифатини белгилаш учун катта латин **x, y, z** ҳарфларини киритди.

Бир-бирига акслантирилган мулоҳазалар учун перпендикуляр белгиси киритилди.

Билдирилаётган мулоҳазаларда йўқликни билдирувчи «**0**» белгиси киритилди.

Мулоҳазаларнинг мантиқий қўшилишини билдирувчи белги сифатида «**к**» киритилди.

1-мулоҳазага 2-мулоҳаза мутлақо зид келса «**-**» белгиси қўйилади.

Мулоҳазада одатий сўз бирикувлари мавжуд бўлса «**u**» белгиси қўйилади.

Мулоҳазада ноодатий бирикувлар бўлса «**∩**» белгиси қўйилади.

Математик мантиқнинг вужудга келиши тилшуносликка тез таъсир ўтказди, чунки машина таржимаси дастурларини яратишда унинг методларидан фойдаланилади. Математик мантиқ белги, символлардан фойдаланади. Масалан:

қўшув (+) – “ёки”,

нуқта (.) – “ва”,

(белгиси – “да жойлашган”,

↔ белгиси – “фақат ва фақат ўшанда”,

E ҳарфи – “мавжуд”,

Σ белгиси – “жами” ва ҳоказо.

Мазкур белгилар бугун тилшуносликда ҳам қўлланилади. Булар тилда илмий символика деб номланади. Илмий символикада ҳам маълум ахборотлар ифодаланади.

Ҳар қандай содда мулоҳаза **A** ҳарфи билан, агар у инкор бўлса, **Ā** ҳарфи билан ифодаланади. Шунингдек, чин мулоҳаза **1** (бир) рақами билан ифодаланади ва **0** (ноль) белгиси билан ифодаланган ёлғон мулоҳаза фарқланади.

Агар, *ёмғир ёғяпти* ибораси ҳақиқатга тўғри келса у чин мулоҳаза бўлади ва $A=1$ шаклида ёзишимиз мумкин.

Агар бу мулоҳаза ҳақиқатга тўғри келмаса $\bar{A}=0$ шаклида ёзиб қўямиз.

Бундан қуйидаги мулоҳазалар келиб чиқади: агар ижобий мулоҳаза чин бўлса, инкор мулоҳаза ёлғон бўлади. Яъни, *ёмғир ёғяпти* ибораси чин бўлса, *ёмғир ёғмаяпти* ибораси ёлғон бўлади.

Формула шаклида бу қуйидаги кўринишга эга бўлади: агар $A=1$ бўлса, унда $\bar{A}=0$ дир.

Ва аксинча: агар $A=0$ бўлса, унда $\bar{A}=1$.

Демак:

1) A ёки $\bar{A}=1$ ($A + \bar{A}=1$),

2) A ва $\bar{A}=0$ ($A \cdot \bar{A}=0$).

Мазкур формулаларни қуйидагича тушуниш мумкин:

1) икки мулоҳазадан (*ёмғир ёғяпти* ва *ёмғир ёғмаяпти*) бири чиндир;

2) икки мулоҳаза бир вақтнинг ўзида чин бўлиши мумкин эмас, чунки улар бир-бирига зиддир.

Формула шаклида ҳар қандай мураккаб мулоҳазани ҳам бериш мумкин. Масалан: *Агар билет топа олсам ёки дўстларим мени таклиф қилишса ва шу кун имтиҳон бўлмаса, мен кинога бораман.*

Мазкур мулоҳаза қисмларини ҳарфлар орқали ифодалаймиз:

M – мен кинога бораман,

B – агар билет топа олсам,

D – агар мени дўстларим таклиф қилишса,

I – агар имтиҳон бўлмаса.

Мулоҳаза формуласи қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$M = (B+D) \cdot \bar{I}$.

Жон Буль содда арифметик амалларга асосланиб:

$$0 \times 0 = 0 \quad 0 + 0 = 0$$

$$0 \times 0 = 0 \quad 0 + 1 = 1$$

$$1 \times 0 = 0 \quad 1 + 0 = 1$$

$$1 \times 1 = 1$$

мантик қоидаларини тартибга келтиради:

чин + ёлғон = чин, чунки $1 + 0 = 1$;

ёлғон + чин = чин, чунки $0 + 1 = 1$;

ёлғон + ёлғон = ёлғон, чунки $0 + 0 = 0$;

чин + чин = чин, чунки $1 + 1 = 2$.

Мазкур иш асосида машина таржимасига оид дастурлар яратила бошланди.

ТИЛШУНОСЛИК ВА ПСИХОЛОГИЯ

Психология психик ҳодисалар ҳақидаги фан бўлиб, у инсон ҳис-туйғулари ва истаклари, қизиқиш ва эҳтиёжлари, қобилият ва имкониятлари билан шуғулланувчи илмий йўналишлардан биридир. Гап илмий фанлар ва улар ўрганувчи тадқиқот объектлари ҳақида борар экан, албатта, психология

фани соҳасига тааллуқли бўлган ва унинг объекти билан боғлиқ бўлган бошқа фан муаммоларини ҳам ўйлаб кўриш керак бўлади. Хусусан, психологиянинг муаммолари инсон қизиқишлари билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам, бу масалаларнинг моҳияти инсон тили орқали ифодаланишини ҳисобга олиб бундай психологик тадқиқотлар қаторига лингвистик ҳодисалар таҳлилини ҳам қўшиш керак бўлади. Бунда ҳар иккала фан учун ўрганилувчи манба инсон руҳияти ва тафаккурини ўзида акс этган тил ҳисобланиши керак. Кишилар вербал ҳамда новербал мулоқот жараёнида ўзаро психологик муносабатга киришадилар. Алоқа воситаси ҳисобланган лисоний ва нолисоний воситалар орқали улар бир бирларига таъсир кўрсатадилар. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги нутқий актлар билан боғлиқ ҳолда психик жараёнларнинг моҳияти очилиб боради. Булар ҳам психология нуқтаи назаридан, ҳам лингвистика нуқтаи назаридан тилга ва психологияга оид муаммоларни ўртага ташлайди. Натижада икки фан уйғунлигидаги тадқиқот объекти юзага келади. Психологик илмий парадигмалар тилга оид муаммоларни изоҳлаш учун хизмат қилади. Айни пайтда лингвистик илмий парадигмалар психологияга оид муаммоларни ҳал қилишда кўмак беради. Психология фани ҳам, лингвистика фани ҳам борлиқдаги предмет ва унинг номи киши онгида ўзаро қандай боғланганлигини изоҳлашга ҳаракат қилади. Киши онгида мавжуд бўлган ном ва қоидалар турли хил контекстда ўхшаш белгилари мавжудлиги учун ҳам бошқа предмет ва ҳодисаларга нисбатан қўлланилади, уларни номлайди. Бу эса сўз семантик структурасидаги дастлабки маъно асосида сўз маъносининг кенгайиши кўрсатади. Шунинг учун ҳам тилда метафора, синекдоха ва бошқа сўз маъноларининг кўчиши билан боғлиқ ҳодисалар юзага келади. Тилда бундай лингвистик ҳодисаларнинг пайдо бўлиши кишилар хотирасида дунё ва унинг элементларини ассоциация қилиш ҳодисалари билан боғлиқдир. Хотира, англаш, ассоциация каби тушунчалар психологик элементлар сифатида лисоний ҳодисаларни шакллантирувчи асос ҳисобланади. Агар инсон объектив оламни ҳис қилмаса, дунёдаги нарса ва ҳодисалар образини хотирада шакллантирмаса, уларни онгда идрок қилмаса демак у фикрламайди. Фикрламаслик, идрок қилмаслик, ҳис қилмаслик, дунёни онгда кўрмаслик, киши руҳиятини илдизи ҳисобланган психологик компонентларнинг ишламаслигидакн далолат беради. Инсонда психологик компонент ва унинг элементлари мавжуд бўлмаса, инсон нутқи онг томонидан бошқарилмаса, талаффуз қилинган нутқ ёки тил мантиқи объектив олам мазмуни билан зид бўлади. Шунинг учун ҳам лисоний бирликларнинг дастлаб психологик жиҳатдан, сўнг лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш асосида психолингвистик муаммолар ҳақида илмий хулосалар чиқариш масала натижаларининг тўғри ҳал қилинишига олиб келади. Юқоридаги фикрлар асосида лингвопсихология ёки психолингвистика фани вужудга келганлигини инкор этмаслик керак.

Психолингвистика масалалари билан қизиқиш фанда XIX асрнинг ўрталарида пайдо бўлган бўлишига қарамасдан, барча даврларда ҳам бу масала билан психологлар, лингвистлар, мантиқшунослар, баъзи ҳолатларда

семиотиклар ҳам шуғулланганлар. Қайси даврда бўлмасин психолингвистика масалалари билан шуғулланган барча мутахассислар бу фан муаммоларини ўз нуқтаи назарларидан таҳлил қилганлар. Яъни психологлар⁴ психологик аспектда, лингвистлар тил нуқтаи назаридан, мантиқшунослар⁵ мантикий жиҳатдан, семиотиклар эса психолингвистик муаммоларни белги ва унинг хусусиятлари асосида таҳлил қилишга уринганлар. Шунинг учун ҳам психолингвистика муаммолари шу кунга қадар ўзининг конкрет тадқиқот объектига ва аниқ муаммоларига эга бўлмади. Бундай қараш А.Акишина томонидан ҳам алоҳида таъкидланади⁶. Психолингвистикага бағишланган барча илмий асарларда ҳам бундай ҳолатларни кузатиш мумкин⁷.

Психолингвистика фани лингвистик бирликлар таркибида ифодаланувчи ахборот мазмуни билан боғлиқ бўлади. Инсон тили орқали тасвирланаётган нутқ предмети психик қонуниятлари асосида таҳлил қилинади. Таҳлил материали эса тил фактларидан иборат бўлади. Лисоний воситалар орқали ифодаланаётган ахборот мазмунида, яъни лисоний шаклларда инсон психологияси билан боғлиқ маънолар таҳлилга тортилади. Шунинг учун ҳам тил жараёнларини тушуниш учун психик қонуниятларни билиш зарур бўлади. Одатда кишилар ўзаро нутқий мулоқотга киришар эканлар, дастлаб бир бирларининг психологияларига қулоқ соладилар. Инсон тили, нутқи, тасаввури, идроки шу даражада кучли ва ҳозиржавобки, ўзига қаратилган ифода мазмунидан сўзловчи психологиясини тез ўзлаштиради. Шунинг учун ҳам киши нутқида унинг руҳияти тез кўринади. Лингвопсихология фани эса психолингвистикага турдош илмий соҳа сифатида психологик ҳодисаларни лисоний фактлар таҳлили орқали амалга оширади. Ўқувчи, ўқитувчи психологияси деган тушунчалар уларнинг нутқлари орқали таҳлил қилинади.

Психолингвистика фани янги илмий парадигма сифатида қуйидаги муаммоларни ўртага ташламоқда: инсон нутқий хулқининг элементар механизмини тадқиқ қилиш. Масалан, нутқнинг фонетик томонининг яратилиши ва идрок қилиниши⁸, шунингдек, нутқнинг семантик томонини тадқиқ қилиш ва бошқа лингвопсихологик муаммолар. Инсоннинг нутқий хулқи деган тушунча бу бирданига пайдо бўладиган жараён эмас. Инсонда тилнинг шаклланиш давридан бошлаб нутқий хулқ деган тушунча ҳам шакллана бошлайди. Булар миллий урф-одатлар, ҳаётий тажриба, кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар базасида шаклланади. Демак, ота-она, раҳбар, ўзидан каттага нисбатан нутқий мулоқотга киришиш миллий урф-одатлар асосида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам психологик ҳодиса ва жараёнлар нутққа нисбатан бирламчидир.

⁴ Н.И.Жинкин. Речь как проводник информации. М., «Наука», 1982.

⁵ В.З.Демьянков. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. //Вопросы языкознания, 1994. №4. С.17-33;

⁶ А.А.Акишина. Пособие по курсу «Введение в языкознание». М., 1969, с.40.

⁷ А.Леонтьев. Языкознание и психология. М., «Наука», 1966; А.Леонтьев. Психолингвистика. Л., «Наука», 1967; А.Нурмонов, Ш.Искандарова. Умумий тилшунослик. Андижон, 2007;

⁸ Л.А.Чистович, Н.И.Жинкинларнинг мазкур масалага бағишланган ишларига қаранг.

Тил психологияси ва халқ психологияси ҳақидаги таълимот шу асосда пайдо бўлганлигини инкор этиш мумкин эмас.

Тил психологияси ва халқ психологияси Г.Штейнталь, М.Лацарус, Вундт, Кассирер, Ф.Г.Финк номлари билан боғлиқ йўналиш ҳисобланади⁹.

Ҳар қандай тилда уша халқнинг руҳияти акс этади, уша халқнинг психологияси кўзга ташланади. Шундан келиб чиқиб тилшунос олим А.А.Акишина дунё тилларини психологик белгиларига қараб тасниф қилиш ҳақида уринишлар бўлганлигини алоҳида таъкидлайди. Масалан, немис тилшуноси Ф.Г.Финк тилларни 4 темперамент типига қараб таснифлашни таклиф қилганлигини эътироф этади¹⁰. Бизнингча, гап психоллингвистика йўналиши тўғрисида, унинг муаммолари ҳақида борар экан, бир-бирига алоқаси бўлмаган масалаларни ўзаро қориштирмаслик керак. Психоллингвистика муаммолари билан тиллар таснифи масалалари мутлақо бошқа бошқа соҳага тааллуқлидир. Бизнинг назаримизда Ф.Г.Финкнинг темпераментнинг 4 типи ҳақидаги белгилар тиллар таснифи учун принципиал асос бўлмайди. Бизнингча, бу янги ғояни йўналишини ўзгартириш керак. Киши темпераментининг 4 типи унинг нутқи асосида таҳлилга тортилса, психоллингвистика ёки лингвопсихология муаммоларининг доираси янада кенгаяди. Шунинг учун ҳам психоллингвистикага оид терминология қаторига лингвотемпераментланиш, лингвохолерик, лингвосангвиник, лингвомеланхолик, лингвофлегматик каби атамаларни кўшиш мақсадга мувофиқдир. Айнан, мана шу йўналиш доирасида шахсга хос психосоциоллингвистик хусусиятларни ўрганиш фанда янги илмий фан парадигмаларини юзага келтиради.

Илмий парадигма тушунчаси барча фанлар учун хос. Психологик парадигма соф илмий психология ҳақидаги қарашлар билан боғлиқ назарияларни моҳиятини ташкил қилса, соф илмий лингвистика назариялари билан боғлиқ илмий парадигмалар ҳам шу соҳадаги қарашлар моҳиятини ифода этиш учун хизмат қилади. Ҳар бир фан мутахассислари ўз соҳалари доирасидаги билим ва кўникмалар асосида янги илмий тушунчаларни шакллантирадилар. Бироқ ҳамма фанда ҳам шундай мураккаб илмий парадигмага хос муаммолар мавжуд бўладик, уларни бир фан доирасидаги қоидалар билан ҳал қилиб бўлмайди. Бундай масалаларни ҳал қилишда икки ва ундан ортиқ фанлар нуқтаи назаридан ёндашиш мақсадга мувофиқ бўлади. Шу маънода психологик тушунчалар, психологик тасаввурлар, психологик қарашлар, психологик назариялар структурасида бошқа фанлар билан ҳамкорликда ҳал қилинадиган муаммолар ҳам мавжуддир. Психология фанининг тадқиқот объекти ҳам, субъекти ҳам шахс ва унинг индивидуал психологик хусусиятларидан иборатдир. Бироқ ҳар қандай шахснинг индивидуал хусусиятлари асосан унинг атрофдагиларга бўлган муносабатида, фаолиятида намоён бўлади. Бундай муносабат вербал ва новербал воситалар ёрдамида юзага чиқади. Тўғри, вербал ва новербал

⁹ А.А.Акишина.Кўрсатилган асар. 41-б.

¹⁰ А.А.Акишина.Кўрсатилган асар. 41-б.

воситалар орқали шахслар ўзаро муносабатга киришадилар ҳамда у ёки бу тарзда бир-бирларига таъсир ўтказадилар. Шундай экан, инсон муносабати унинг нутқи, жест, кинетик воситалар, фонцион воситалар ёрдамида юзага чиқишини ҳисобга олиб, илмий психология муаммолари қаторига лингвистика соҳаси билан боғлиқ муаммоларни ҳам қўшиш керак деган фикрни айтиш мумкин. Ҳар икки фанга тааллуқли тадқиқот объекти битта бўлгани учун масалага икки фан нуқтаи-назаридан ёндашиш илмий муаммоларни ҳал қилишда аниқ хулосаларга келишга ёрдам беради. Бундан ташқари барча фанларда ҳам фаннинг сўнгги ютуқлари сифатида янги йўналиш ва соҳаларнинг пайдо бўлиши интеграциялашув жараёнини тезлашишига туртки бўлмоқда.

Юқоридагилардан келиб чиқиладиган бўлса, фанларнинг барча соҳаларида бўлгани каби психология ва тилшунослик фанларида ҳам янги илмий йўналишларнинг пайдо бўлаётганлигини эътироф этиш мумкин. Шу маънода тилшунослик масалалари қаторида психологик тушунчаларни ҳам ҳисобга олиб, тадқиқот ишларини олиб бориш ёки аксинча, психологик масалалар қаторида лингвистик тушунчаларни ҳам ҳисобга олиш масалалар моҳиятини очишда қўл келади.

Психоллингвистика тилшунослик ва психологиянинг бир қисми сифатида қаралмайди, у алоҳида, яхлит фан бўлиб, тил ва унинг психологик феномени сифатида тилшунослик ва психология предметининг мустақил фан соҳасини белгилайди. Тилни система эканлигини унутмаслик керак. У ўзининг мана шу хусусияти билан бутун инсоният ўртасида коммуникатив, аккумулятив ва экспрессив вазифалар бажаради. Тилга хос бундай вазифалар билан боғлиқ муаммоларни биргина фан нуқтаи-назардан ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам психология ва тилшунослик фанлари ўртасида психоллингвистика деган янги илмий фан аллақачон шаклланиб улгурди. Бу илмий йўналишнинг номи фанда психоллингвистика номи билан аталди. Бу янги психоллингвистика фани ҳақидаги дастлабки тушунчалар ва қарашларни мутахассисларнинг назарияларисиз изоҳлаш мумкин эмас. Психоллингвистика фанининг мутахассиси ҳар икки фан ҳақидаги назарияларни мукамал даражада билиши билан характерланади. Шундай психоллингвистлардан бири А.А.Леонтьевдир.

“Психоллингвистика фанининг тадқиқот объекти нутқий ҳодисалар ёки нутқий ҳолатларнинг барчаси”¹¹ни ташкил қилиши алоҳида эътироф этилади. Шунинг учун ҳам бундай масалалар икки фан уйғунлиги асосида тадқиқ этилиши зарур. Психологик ва лингвистик тушунчаларни ҳисобга олиб, лингвистик бирликлар, психологик бирликлар умумийлиги асосида психоллингвистиканинг бирлигини шакллантириш янги илмий парадигмани моҳиятини ташкил қилади. Психоллингвистик бирликлар тадқиқида янги метод ва методологияни ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади. Шунинг учун ҳам психоллингвистиканинг методлари бевосита психология фанининг методлари базасида ташкил топган бўлиб, бу янги метод ҳам биринчи навбатда

эксперимент методларини қамраб олади. Бундан ташқари кузатиш ва ўз-ўзини кузатиш методларидан доимо фойдаланиш керак. Шунингдек, тилшуносликка даҳлдор методлар ҳам янги фан муаммоларини тадқиқ қилишда қўл келади. Хусусан, лингвистик бирликлар тадқиқи Фердинанд де Соссюр тили билан айтганда ассоциатив таҳлил орқали амалга оширилади, ассоциация мавжуд эмас экан, психологик таҳлил ҳам, лингвистик таҳлилни ҳам амалга ошириб бўлмайди. Психолингвистика соҳасида тил ва нутқ ходисаларини экспериментал методлар ёрдамида таҳлил қилиш мукамал илмий хулосалар чиқариш учун асос бўлади.

Экспериментал методлар энг объектив анъанавий тажриба методи бўлиб, психолингвистика соҳасидаги тадқиқотларни амалга оширишда фундаментал характерга эга. Бундан ташқари турли ассоциатив методлар ҳам қўлланилади. Ҳар бир метод қўлланилганда ҳам натижаларни қайта ишлаш, умумлаштириш муаммоси пайдо бўлади. Ишончли натижаларга келиш учун ишлаб чиқилган хулосалар қиёсий таҳлилларга эга бўлиши керак бўлади. Қиёсий таҳлил ўтмишда мавжуд бўлган бир белгининг келажакда шаклланган иккинчи белгига ўхшашлиги ва фарқли жиҳати асосида амалга оширилади, бу эса инсон хотирасида тасаввур деган янги бирликни шакллантиради. Тасаввурнинг шаклланиши учун шахсда ассоциатив идрок мавжуд бўлиши керак бўлади. Мана шу тушунчалар таъсирида вербал ва новербал воситалар юзага келади. Психолингвистика деган янги фан эса шаклланган нутқнинг киши хотирасидаги идроки билан, тасавури билан, белгиси билан шаклланишига боғлиқ бўлади. Кўринадики, қиёслаш деган тушунчанинг ўзи идрок билан боғлиқ семиологик бирликларга бориб тақалади. Психолингвистик бирликларнинг фундаментал илмий асоси семиотика ҳақидаги назариялардан келиб чиқади. Демак, қўлланилган тадқиқот методининг куввати, масалан, Л.В.Сахарний, "...турли тажриба методларини қўллаш ва олинган натижаларни таққослаш шарт", деган фикрни беришини жуда ҳам ўринли деб ҳисоблаш керак.

Маълумки, тилшунослик фанига тааллуқли бўлган экспериментлар усулини психолингвистикада қўллаш технологиясини Л.В.Щербан ишлаб чиққан. Чунки у тилшуносликда биринчилардан бўлиб, фаннинг предмети ва моҳиятини белгилашда психологизм ғоясини илгари сурган олимлардан бири ва асосийсидир. Унинг қарашларида модул қандай текшириляётганлигини ҳисобга олиш мақсадида лингвистик ва психолингвистик методлардан қандай фойдаланилганлигини чегаралаш ғояси мавжуд эди. Тадқиқот технологиясида модул тилга хос бўлса, тилшуносликка оид экспериментлар, агар тил имкониятлари ёки нутқий фаолият бўлса, унда психолингвистик экспериментлар қўлланилиши керак деб эътироф этилган. Л.В.Щербанинг психолингвистик тадқиқотлар методологиясида шакллантирувчи экспериментлар ҳам мавжуд бўлиб, у тил имкониятларинигина эмас, балки тилнинг шаклланиш жараёни билан боғлиқ ходисаларни ҳам ўрганади.

Шундай қилиб, психолингвистикани янги йўналиш сифатида эътироф этиш керак, бу фан бир неча фанларнинг объектив қонуниятларига бўйсунди, бир неча фанларнинг назарияларига асосланган лисоний бирликлар илдизини ташкил қилувчи идрок, тасаввур, фикр-мулоҳаза кабиларни ўрганувчи янги фандир. У нутққа оид жараёнлар, шунингдек, нутқни идрок қилиш, шаклланиш ҳамда тил билан боғлиқ томонларни ҳамда муносабатни ўрганиши билан характерлидир. Психолингвистика предмети бўйича тилшуносликка, тадқиқот методлари бўйича психологияга тааллуқлилиги билан ажралиб туради. Психолингвистика нуқтаи назаридан тил гапираётган, тинглаётган, ёзаётган, ўқиётган кишининг ички дунёсида рўй бераётган ҳолат ва ҳодисаларни, жараёнларни тадқиқ этади. Демак, психолингвистика “ўлик”, “сунъий” тиллар билан эмас, балки табиий, жонли ижтимоий асоси мавжуд бўлган тиллар билан шуғулланади. Шунинг учун ҳам тил, нутқ, коммуникация ва билиш жараёнлари билан боғлиқ хусусиятларни тадқиқ этади. Буларнинг барчаси психолингвистика фаннининг амалий характерга эгаллигини белгилайди.

ТИЛШУНОСЛИК ВА ТАРИХ

Тилшунослик фани бошқа фанлар каби тарих фани билан ҳам тил фактларини тадқиқ қилади. Тил фактларининг диахрон аспектдаги тадқиқи тилнинг ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Тил доимий тараққиётда, даврлар ўтиши билан тил семантик жиҳатдан, грамматик жиҳатдан, шаклий жиҳатдан ўзгариб боради. Шунинг учун ҳам лисоний бирликлар таҳлилида диахрон лингвистиканинг ўрни каттадир. Тилнинг луғат таркиби, грамматик структурасини қиёслаш икки аспектда амалга оширилади. Масалан, эрампиздан олдинги III асрдаги қўлёзма манбалардаги тил билан ҳозирги кундаги тил фактларини қиёсий ўрганиш тилда рўй бераётган ўзгаришларни кўрсатиб беради. Бу эса тилшунослик фанида тил тарихи билан боғлиқ фаннинг ривожланишига маълум бир ҳисса бўлиб қўшилади. Тил тарихи халқ тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли уни халқ тарихидан ажратиб ўрганиб бўлмайди. Тил тарихи, айниқса, луғат таркибига катта таъсир ўтказади. Сўзлар таҳлилидан қизиқарли тарихий материалла топиш мумкин бўлади.

Масалан, *картошка* сўзини олайлик.

Европаликлар *картошка* билан XVI асрда Колумб Американи кашф қилганидан сўнг танишганлар. Америка хиндулари уни *patata* деб номлашган. Испанлар картошкани Европага олиб келиб, худди шу ном билан уни аташган, инглизлар *patata* номини бироз ўзгартириб, *potato* деб номлашган. Европанинг бошқа халқлари картошканинг ташқи кўринишига қараб ном қўйишган: французлар – *potmes de terre*, яъни *ер олмаси*, итальянлар – *tartufolo* – *ер қўзиқорини* деб номлашган. Немислар мазкур сўзни итальян тилидан ўзлаштириб, унинг талаффузини бироз ўзгартириб, *kartoffel* деб аташган. Рус тилига мазкур сўз немис тилидан *картофель*

шаклида ўтган бўлса-да, халқ тилига мослашиб *картошка* шаклини қабул қилган. Худди шу шаклда *картошка* сўзи кейинчалик ўзбек тилига ҳам ўтган.

Помидор сўзининг тарихи ҳам *картошканикига* ўхшаш. Тадқиқотчилар Америкадан ўзлари билан помидорни олиб келганларида, европаликлар уни ўз уйларида декоратив ўсимлик сифатида ўстира бошлашган.

Французлар помидорни захарли ўсимлик деб ҳисоблашган, лекин чиройлилиги ва ширалилигига қараб *potmes de amir* (*ушқ-муҳаббат олмаси*) деб номлашган, Италияда унга *romidoro*, яъни *тилла олма* номи беришган. Лекин шу билан бирга помидор ўзининг ватанидаги номи *tomate* (томат)ни ҳам сақлаб қолган.

Тилшунослик археология билан ҳам яқин алоқаларга эга. Тилшунослар турли ёзувларни ўқиб беришади, сўзлар ҳамда улар ифодалаган нарсаларнинг келиб чиқишини тушунтириб беришади. Ўз навбатида нарсалар тарихи сўзлар тарихини изоҳлашга имкон беради. Нарса ва сўзнинг яқин алоқаси тилшуносликда “сўз таржимаи ҳолини” ўзрганувчи **сўз ва нарса** йўналишининг шаклланишига олиб келган. Масалан, Россияда Пётр I даврини яхши билиш рус денгизчилари тилида голланд тилидан ўзлашган кўп сонли сўзлар қўлланишини тушунишга имкон беради, болгарлар тарихини билиш эса мазкур тилда туркий элементлар кўплигининг сабабларини тушунтириб беради.

Сўз нарсани ифодалаш учун хизмат қилади. XIX аср немис тилшуноси Г.Шухардт шундай деб ёзган эди: “Нарса ўзи учун мавжуддир, сўз эса нарсага боғлиқ равишда мавжуд, акс ҳолда бу курук товушдир”. Сўз нарса билан боғлиқ ҳолда ривожланади, вақт ўтиши билан сўз маъносида, сўзнинг шаклий структурасида ўзгаришлар юз беради. Масалан:

1. *Сенат* сўзи *senex* - *оқсоқол* сўзи билан боғлиқ. Тарихчи учун бу вақт қадимги Римда мазкур давлат органи *оқсоқоллар кенгаши* бўлганлигидан далолат беради.

2. Рус тилидаги *гвоздь* сўзи мих маъносини берса, чех тилида *hvozd* сўзи ўрмон, литва тилида *verdaz* – тўқмоқ, латиш тилида *vèzda* – калтак маъносини англатади.

Мазкур сўзларнинг ўзаги битта бўлганлиги қачонлардир мих дарахтдан қилинган деган хулоса қилишга имконият беради.

3. Исландия ороли Европа материгидан ажралганлиги сабабли, исланд тили герман тиллари ичида ўзига хос алоҳида ўринга эга. Тилнинг ривожланиш суръати бошқа герман тилларидан кескин фарқ қилади. Исланд тили деярли ўзлашган сўзларга эга эмас ҳамда мазкур тилнинг бугунги тил эгалари X-XI аср сага¹²ларини бемалол ўқий оладилар ва тушунадилар.

Рус тилидаги *пул* муомаласи билан боғлиқ сўзлар тарихи қизиқарлидир. *Пул* маъносини ифодаловчи *деньги* сўзи туркий тиллардан ўзлашган бўлиб, *танга* сўзидан олинган. *Танга* маъносини ифодаловчи

---

¹² Сага (қадимги скандинав тилида – ривоят, достон, қисса)- XIII-XIV асрларда қадимги исланд тилида ёзилган, скандинав халқлари тарихи ва ҳаёти ҳақида маълумот берувчи адабий асарлар.

монета сўзи лотин тилидан ўзлашган: *moneta* – эса солмоқ, эътибор қаратмоқ. Қадимги римликлар маъбуда Юнонани ер қимирлашидан огоҳ қилганлиги учун шундай номлашган. Унинг шарафига Юнона ибодатхонаси қурилган бўлиб, шу ерда пул зарбхонаси ҳам очилган. *Moneta* сўзи танга маъносини ифодалай бошлаган.

Инсоният тарихининг ибтидоий босқичларида кўпинча пул вазифасини турли нарсалар, кўпгина халқларда эса турли жониворлар бажарган.

Масалан, Исландияда пул вазифасида треска балиғи, Эфиопияда туз, Перу ва Боливияда қалампир, Филипинда гуруч, Россияда чорва бажарган. Шунинг учун қадимги рус тилида *скотница* – хазина, *скотник* – хазиначи сўзлари бўлган.

Кейинги босқичда Россия мўйна пули даврини кўрсатиш мумкин. Яъни, қадимги рус пулларининг номлари мўйнали ҳайвонлар номидан келиб чиққан: *куна* – *куница* (*сувсар*), *векша* – *веверица* (*олмахон*) дан.

Металл тангалар пайдо бўлиши билан улар тилда ўз аксини топа бошлайди. Пул вазифасини турли зеб-зийнатлар: кулон, узук, билагузук ва ҳоказолар бажара бошлайди. Уларни ифодалаш учун *гривна* – *грива* (*бўйин*), *золотник* – *тилла қўймаси*, *серебреник* – *кумуш қўймаси* каби сўзлар қўлланилади.

Мазкур кумуш қўймаларини кичрайтириш, бўлиш натижасида *полтина-тақсимланган*, *рубль-чопилган* сўзлари пайдо бўлади.

Копейка сўзи XVI асрда пайдо бўлган, унинг шундай номланишининг сабаби мазкур тангадаги найза ушлаган суворий тасвири билан боғлиқ.

XVII асрда рус тилида *ефимка* номли танга пайдо бўлган. Бу сўз немис тилидан ўзлаштирилган. 1518 Иохимтале шаҳрида зарб қилинган тангани Joachimstaler деб номлашган. Россияда мазкур сўзнинг биринчи қисми Joachimни ўзлаштириб, *ефимка* тангасини жорий қилишган бўлса, бошқа тилларга сўзнинг иккинчи қисми ўтиб *талер* шаклида, кейинчалик эса *талер* сўзидан *доллар* сўзи келиб чиққан. Юқоридаги таҳлиллар натижасида микролингвистиканинг таркибий қисми ҳисобланган этимология соҳаси ҳақидаги илмлар юзага келади.

Аслида этимология соҳасининг ривожланиши стоиклар қарашлари билан боғлиқ. Тилшунослик фанининг дастлабки тадқиқотлар даврида тарихий манбалар таҳлили тўғри ўқиш, тўғри талаффуз қилиш тушунчалари билан боғлиқ бўлган. Шунга кўра стоиклар сўзни талаффуз қилиш жараёнида уни таркибидан бирламчи маънони, ҳозирги тил билан айтганда эса бирламчи ўзакни қидирганлар. Бундай ҳаракатлар лингвистикада этимология соҳасининг шаклланишига туртки бўлган. Шунинг учун ҳам тилшунослик ва тарих фанлари ўртасидаги тадқиқотлар тўғрисида сўз борганда ўз-ўзидан этимологик таҳлилларга мурожаат қилинади.

Тил тарихини ўрганиш халқ тарихини тиклашга ҳам ёрдам беради. Бунда **глоттохронология методидан** фойдаланилади. Бу метод ҳақидаги тушунчалар тарих илми билан узвий боғлиқдир.

Тарих фани учун асосий муаммо бу саналар таҳлили масаласидир. Шунинг учун тарихчилар саналарни аниқлашнинг объектив ва тўғри

методларини топишга ҳаракат қилишади. Улар қидимий ёзма ёдгорликлар, археологик қазилмаларидаги ёзув ва бошқа ахборот бурувчи белгилардан ўз саволларига жавоб излашади. Лекин ёзма ёдгорликларда улар истаган белгилар мавжуд бўлмаса, фактлар улар сўраган ахборотни бермаса, археологик нуқтаи назардан янги методларга мурожаат қилишга мажбур бўладилар. Бунинг учун археологлар ўзлари учун керак бўлган сана даврини аниқлашда радиокарбон парчаланиши даврига суянадилар. Барча тирик организмларда радиокарбон миқдори бир хил миқдорда эканлиги аниқланди. Ўлик организмда эса радиокарбон миқдори аста-секинлик билан камайиб боради. Шундай қилиб “радиокарбон соат” организм жисмоний ўлиши билан ўз ҳисобини бошлайди. Қанча кўп вақт ўтса, ўлик организмда шунча углерод миқдори камайиб боради. Мазкур метод туфайли тарих соҳасида кўпгина янги кашфиётлар амалга оширилган.

Тил фактлари билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда эса радиокарбон методини қўллаб бўлмайди, мавжуд ёзма ёдгорликлар ҳам инсоният тарихи олдида унчалик қадимий эмас.

Америкалик тилшунос М.Сводеш шундай тил “соатини” топди. Унинг методи глоттохронология¹³ ёки лингвостатистика методи деб номланади. М.Сводеш тилда шундай лексик ядро, ҳаётий зарур сўзлар борки, улар жуда секин ўзгаради. Маълумки, лексик бирликлар жуда тез ўзгаради, лекин лексик ядро жуда секин ва бир хил тезликда ўзгаради. М.Сводеш ва Р.Лиз мазкур ўзгарувчанликни ҳисоблаб чиқишган. Уларнинг кўрсатишича 1000 йил давомида лексик ядрога сўзларнинг 85% и ўзгармай сақланиб қолади.

Демак, икки қариндош тилнинг луғатлари олиб қиёслаганда, улар қачон бир-биридан ажраб мустақил ривожлана бошлаганлигини аниқлаш мумкин. Тилшуносликда мазкур метод глоттохронология ёки лексикостатистика дейилади. Масалан, М.Сводеш Шимолий Америкадаги қариндош эскимос ва алеут тиллари 2900 йил олдин бир-биридан ажраганлигини аниқлади¹⁴. Юқоридаги маълумотлардан шундай хулосага келиш мумкинки, тил фактларини диахрон аспектдаги таҳлили турли хил методлардан, агар гап икки фан ўртасидаги муаммолар тўғрисида борса, ҳар иккала фан методларидан ўрни билан фойдаланиш зарур бўлади. Глоттохронология ёки лексикостатистика методлари эса лингвистика ҳамда тилшунослик соҳаларига тааллуқли метод ҳисобланади. Тадқиқот материали билан ишлаш жараёнида янги ва турлича методлар шаклланишини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади.

Тилшунослик ва тарих фанларининг ўзаро алоқаси, айниқса, қадимги ёзув ва матнларни қайта ўқишда яққол намоён бўлади. Ёзув инсоният ҳаётидаги маданий бурилишни таъминлаган, ёзув туфайли жамоавий тафаккур юзага келган, йиғилган билим ва тажрибалар авлоддан-авлодга ўта бошлаган, шунингдек, инсоният ўтмишига, халқлар тарихидаги маълумотларни билишга имконият беради.

¹³ Глоттохронология юнонча glossa (тил) + hronos (вақт) сўзларидан олинган.

¹⁴ М.Сводеш. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов. Новое в лингвистике. Выпуск 1. М., 1960, с.26.

Масалан, XIX аср охири XX аср бошларида Кичик Осиёда тош ва сопол буюмларда, лойдан тайёрланган лавҳаларда номаълум тилда ёзилган матнлар топилган. Бир неча мамлакатлар олимларининг саъй-ҳаракатлари билан мазкур матнлар қайта ўқилгандан сўнг улар қадимги хетт тилида ёзилганлиги ва энг муҳими хетт тили ҳинд-европа тилларига қариндош эканлиги аниқланди. Бу эса қиёсий-тарихий тилшунослиги соҳасида янги ёрқин кашфиётлар қилишга имкон берди.

Америка қитъасининг қадимги майя халқи ёзувининг ўқилиш тарихи ҳам қизиқарлидир. Ёзув тури, тили, қандай ёзилганлиги ҳақида Колумб давридан бошлаб олимлар ўртасида турли, баъзан, бир-бирини инкор қилувчи таҳминлар мавжуд бўлган. 1952 йили рус олими Ю.В.Кнозоров майя ёзувини қайта ўқиш ишлари билан шуғуллана бошлади. Бунинг учун у қадимги испан тилини ўрганди, майя халқига оид ўнлаб китобларни ўқиб чиқди, Хитой, Миср, Месопотамия ёзув тизимларини таҳлил қилиб чиқди. Шунингдек, матн бошида берилган майя календарини ўрганиб чиқди. Ю.В.Кнозоров майя ёзувини иероглифик ёзув деб таҳмин қилган ҳолда матндаги барча белгиларни гуруҳларга таснифлаб чиқди. Масалан, деҳқончиликка оид сўзлар, ўсимликлар, сув, ҳайвонлар номини ифодаловчи сўзлар гуруҳи.

Ю.В.Кнозоров қандай қилиб майя белгиларини ўқиб чиққанлигига бир мисол келтирамиз: эсмоқ белгиси маълум, кейинги белги нотаниш. Мазкур белги “маккажўхори” сўзини ифодалайди деб таҳмин қилинди. Нима учун, айнан, маккажўхори?

Биринчидан, маккажўхори майялар етиштирадиган асосий ўсимлик бўлган.

Иккинчидан, майя календарига мувофиқ, бу айни, маккажўхори экадиган вақт бўлган.

Учинчидан, матн остида маккажўхори худосининг расми берилган.

Жумланинг таржимаси қуйидагича бўлган: “Ёш маккажўхори худоси Кавил оқ лойдан ясалган идишларни пиширмоқда”.

Мазкур таржима кейинчалик В.А.Устинов томонидан машина таржимаси учун яратилган дастур таржимаси билан ҳам тасдиқланди.

ТИЛШУНОСЛИК ВА ФИЗИОЛОГИЯ

Тилшунослик физиология билан ўзаро алоқага эга. Чунки нутқ жараёнида инсоннинг ҳам асаб тизими, ҳам сезги органлари, ҳам нутқ органлари, ҳам мушаклар тизими фаолият кўрсатади. Санаб ўтилган инсон организми номлари тадқиқ этилиши бўйича физиология фанига оиддир. Тилшунослик фани эса инсон тили ва унинг талаффузи билан боғлиқ хусусиятларни тадқиқ қилади. Ўз-ўзидан нутқ товушлари талаффузда талаффузда иштирок этувчи органлар фаолияти билан ҳам шуғулланишга мажбур. Шу нуқтаи назардан, дейлик, қаттиқ ёки юмшоқ танглай, товуш пайчалари структураси ва фаолиятини дастлаб физиологик нуқтаи назардан таҳлил қилинган маълумотларга эга бўлиш, ана шу органлар фаолияти

натижасида ҳосил бўлган товушларнинг артикуляцион хусусиятларини очиб беришда кўл келади. Шунинг учун ҳам айнан лингвистиканинг фонетика соҳасида артикуляцион фонетика ҳақидаги илмнинг ривожланишига тилшунослик ва физиология соҳалари методлари асосида олинган илмий хулосалар асос бўлиб хизмат қилади.

Чақалоқ организми, айниқса, нутқ товушларини талаффуз қилишда иштирок этадиган органлар бола туғилиши биланок ўз фаолиятини бирданига бошламайди. Бунинг учун бола дастлаб сезги органлари орқали борлиқдаги нарса, ҳодиса, воқеага хос хусусиятларни ўзлаштириши, онгда идрок қилиши, талаффуз шакллари моделларини хотира жойлаштириши зарур. Қачонки бола хотирасида талаффуз модели, лингвистик бирликлар модели, предметлар образи ўртасидаги фарқлар моделлари пайдо бўлса, шундагина унда нутқ элементлари шакллана бошлайди. Болалар нутқига хос талаффуз элементлари моделлари мавжуд бўлганлиги учун ҳам фанда болалар нутқи деган тушунча ва соҳа шаклланди. Артикуляцион фонетика деган йўналишда нутқ органлари фаолияти таҳлил қилинади. Агар бу ҳодиса икки тил ўртасидаги қиёсий таҳлил билан боғланса, типологик артикуляцион фонетика ҳақида гап боради. Нутқ органларининг статистик тадқиқи қайси орган қачон ўз фаолиятини бошлайди деган саволга жавоб беради.

ТИЛШУНОСЛИК ВА ТИББИЁТ

Тиббиёт соҳаси мия фаолиятининг бузилиши нутқ фаолиятининг бузилишига олиб келишини илмий нуқтаи назардан асослаб беради. Тилшунослик билан тиббиёт ўртасидаги тадқиқотлар натижасида фанда нейролингвистика соҳаси шаклланди. Дунё тилшунослигида бу соҳанинг мутахассислари сифатида Макс Дакс, Поль Брок, Карл Вернике, А.Р.Лурия, Т.А.Ахутина, Л.В.Сахарний, Р.О.Якобсон, Т.В.Черниговскаялар эътироф этилган. Нейролингвистика тўғрисидаги илм хусусида фикр юритилганда нутқий фаолиятга таъсир кўрсатувчи омиллар билан боғлиқ хусусиятлар ўрганилади. Мазкур йўналиш билан боғлиқ тадқиқотларда психология, неврология, лингвистика ҳақидаги фанлар уйғунлиги асосида нутқий фаолиятнинг мия механизми ҳамда миянинг айрим қисmlари шикастланиши натижасида вужудга келадиган нутқий фаолият шакллари ўрганилади.

Тилшунослик учун бош миянинг айрим қисmlарининг шикастланишидаги нутқ бузилишлари, афазия¹⁵ ҳақидаги маълумотлар муҳимдир. Бу тушунча остида нутқнинг бузилиши, тиббиёт тили билан айтганда нутқ фалажи ҳақидаги маълумотлар ифодаланади. Нутқ аппарати шикастланмаган бўлиши мумкин, бироқ инсон сўзларни талаффуз қилиш қобилиятини йўқотади. У лаблари, тили, пастки жағи билан ҳар қандай ҳаракатларни амалга ошириши мумкин, лекин нутқ органларини бошқарувчи мия фаолиятига алоқадор структура тизимида бузилиш юз берган бўлса,

¹⁵ Афазия *юнонча*: а-эмас + fasis-нутқ

нутқий фаолият амалга ошмайди. Умуман олганда, лингвистика тадқиқ этадиган нутқий фаолият ва унинг маҳсули ҳисобланган инсон тили мия тизими структураси томонидан бошқарилади. Мия системаси инсоннинг ҳаракатларини, барча сезги органлари қаторида нутқ органларини ҳам бошқаради. Нутқ органлари бошқарилишини икки структурага ажратилади. Дастлаб, нутқ органларининг бошқарилиши, сўнгра нутқнинг мантиқий ва мазмуний структурасининг бошқарилиши. Нутқий шаклларни ҳосил қилишда иштирок этувчи мия нутқнинг мантиқий ёки мантиқий эмаслигини ҳам назорат қилади. Мия тизимида мантиқий механизм бузилган бўлса, инсон томонидан ҳосил қилинаётган нутқнинг мазмуни борлиқдаги тушунчаларга номувофиқ бўлади. Агар мантиқий механизм бузилмаган бўлса, нутқнинг мазмуний структураси мантиқийлик асосида шаклланган бўлади.

1861 йили француз хирурги Брока нутқни бошқариш маркази мия чап ярим палласининг маълум бир қисми – пешана қисмининг пастки бурсасида, тил, лаб, жағ ва бўғиз ҳаракатларини умумий бошқариш марказларидан ажралиб жойлашганлигини аниқлади. Мазкур “Брока марказининг” лат ейиши нутқ кўникмаларининг йўқолишига олиб келади.

Афазиянинг бошқа шакли, нутқий қарлик ҳам бўлиши мумкин. Инсоннинг эшитиш қобилияти шикастланмаган бўлишига қарамай, у унга қаратиб айтилган нутқни тушунмайди. Сўзлар унга тўлқинлар шовқини каби маъносиздир. Бу сафар ҳам эшитиш қобилияти эмас, балки эшитишни бошқарадиган махсус нутқ маркази шикастланганлиги маълум бўлади. Мазкур нутқнинг эшитиш маркази 1874 йили немис физиологи Вернике томонидан умумий эшитиш марказидан алоҳида жойлашган мия чап ярим палласининг чакка бурмасида топилганлиги эътироф этилган. Шунинг учун ҳам у Вернике маркази деб номланган.

Ҳар икки ҳолатда – ҳам нутқий, ҳам эшитиш қобилияти афазиясида – нутқ учун зарур бўлган махсус ақлий функциялар фаолияти тўхтайди. Кўринишидан, “Вернике маркази”даги асаб-мия ҳужайралари радиоприёмникка ўхшаб фаолият олиб боришади. Улар нутқ товушларида сўзларни ташкил қилувчи бирикмаларни ушлаб олиб, мазкур сўзларни “танийдилар”, идрок қиладилар, улар онгда ассоциацияланади. Худди шундай “Брока маркази”даги ҳужайралар сўзларни лаб ва тилнинг тегишли ҳаракатларига ўтказадилар. Лекин булар инсон миясидаги ягона марказлар эмаслиги кейинги тадқиқотларда қайта-қайта таъкидланмоқда.

Тиббиёт ходимлари нутқни ташкиллашда иштирок этадиган бош миянинг янги қисмларини аниқлашмоқда. Мазкур кашфиётлар тилшуносларга тилнинг мураккаб механизмларини тушунишга имкон бермоқда.

И.М.Сеченов ва И.П.Павловларнинг таълимоти нутқ физиологияси соҳасига ойдинлик киритди. Уларнинг иккинчи сигнал тизими ҳақидаги таълимоти гапириш ва англаш жараёнларини тушунтириб беради.

Биринчи сигнал тизими, яъни моддий ташқи таъсирга жавоб деган тушунчалар ҳайвонларда бўлгани сингари инсонларда ҳам мавжуддир. Лекин

инсон ҳайвондан фарқли равишда иккинчи сигнал системасига ҳам эга. Бу предметнинг ўзи каби англанадиган ва мияга таъсир қилувчи сўз маъноси, тасаввурга жавобдир.

Масалан, инсонга ҳам, ҳайвонга ҳам ёнғиндаги оловнинг визуал шакллари қаттиқ таъсир қилади, бу жараёни вербал ахборот системаси орқали амалга оширилса, ҳайвонларга таъсир қилиш даражаси унчалик кузатилмайди. Лекин “Ёнғин”, “Ёнғин” деган қийқириқлар инсонга ёнғиннинг визуал шакллари каби таъсир кўрсатади.

Нейролингвистика ҳақидаги фаннинг шаклланиши юқоридаги ходисалар тадқиқи билан амалга оширилади.

КОМПЬЮТЕР ЛИНГВИСТИКАСИ

20 аснинг 50-йилларидан бошлаб тилшуносликда «машина таржимаси», «машина тилшунослиги», инженер лингвистикаси деган атамалар қўлланила бошланди. Ва соҳага оид дастлабки тушунчалар шаклланди. Машина таржимаси ёки автоматик таржима дейилганда бир тилдаги матнни иккинчи бир тилга компьютер орқали тез таржима қилиш назарда тутилади. Машина таржимасининг асосчилари муҳандис ва математик олимлар бўлиб, кейинчалик бу ишда тилшунослар ҳам фаол қатнаша бошлаганлар. Шу тариқа машина таржимаси ғоялари бутун дунёда назарий ва амалий тилшуносликнинг ривожланишида катта аҳамият касб этди. Формал грамматика назарияси юзага келиб, тил ва унинг алоҳида аспектлари моделини яратишга эътибор қаратилди. Тилнинг бу жиҳатлари математик лингвистика фанида ишлаб чиқилиб, бу ўз навбатида, компьютер лингвистикаси фанининг юзага келиши учун пойдевор бўлди. Демак, шу асосда тилшуносликнинг янги йўналиши бўлган компьютер лингвистикаси ва тилшуносликнинг бир қатор назарий ва амалий йўналишлари вужудга келди.

Компьютер лингвистикаси фанининг асосий мақсади лингвистик муаммоларни ҳал қилишдан иборат бўлиб, бу компьютер дастурларини яратиш билан боғлиқ бўлади. У тилшуносликнинг амалий йўналишларидан бири бўлиб, матнга компьютер ёрдамида ишлов бериш билан боғлиқ вазифаларни бажаради. Компьютер лингвистикасининг асосий вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- а) чет тилларни ўқитиш;
- б) билимларни текшириш;
- в) матнларни турли жиҳатдан автоматик таҳрирлаш;
- г) машина таржимаси учун мўлжалланган дастурларни ишлаб чиқиш;
- д) луғатларни ва компьютердаги матнни статистик таҳлил қилиш.

Булар компьютер лингвистикасининг ўзига хос йўналишлари деб эътироф этилади. Хорижда ва Россияда компьютер лингвистикасига оид амалга оширилган тадқиқотларнинг кўлами жуда кенгдир. Ўзбекистонда эса бу соҳага етарлича эътибор берилмаган ва бу соҳани ривожланган деб бўлмайди. Ўзбек тили материаллари бўйича компьютер лингвистикасига

оид тадқиқот олиб борган олимлар сифатида С.Ризаев ва С.Муҳамедовларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Олимлар асосан статистик таҳлил йўналиши бўйича изланишларни амалга оширганлар. Ўзбек тилшунослигидаги компьютер лингвистикасининг бошқа йўналишлари эса ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Шунга кўра, бугунги кунда ўзбек тилшунослигида компьютер билан боғлиқ ҳолда ҳал этилиши лозим бўлган қуйидаги вазифаларни таъкидлаб кўрсатиш мумкин:

1. Ўзбек тили луғат системаси асосида компьютер дастурларини ишлаб чиқиш;
2. Интернет механизмига мос бўлган ахборот моделларини ишлаб чиқиш;
3. Интернет сайтлари яратишнинг ҳуқуқий-меъёрий асосларини белгилаш;
4. Ўзбек тили электрон системаси базасида компьютер изоҳли ва таржима луғатларини яратиш;
5. Дарсликларининг электрон версиясини ишлаб чиқиш;
6. Компьютерда инглизча-ўзбекча таржима дастурларини ишлаб чиқиш;
7. Компьютердаги матнларни автоматик таҳрирлаш дастурларини яратиш.

Кўринадики, юқоридаги вазифаларни бажариш учун тилшунос ва компьютер мутахассисларининг ҳамкорлиги талаб қилинади.

ТИЛШУНОСЛИК ВА КИМЁ

Лингвистика фани бошқа фанлар қатори кимё фани қоидалари билан ҳам ўзаро ҳамкорлик қилади. Шу нуқтаи назардан лингвистик бирликлар ўртасидаги парадигматик ҳамда синтагматик муносабатнинг шаклланишида кимёга дахлдор бўлган тадқиқотлар, тушунчалар ёки методлар кўмакка келади. Бизга маълумки, кимё йўналишида валентлик назариясига дахлдор ходисалар моддалар бирикуви жараёнида юз берадиган ходисаларни тадқиқ қилади. Бир модданинг иккинчи бир моддага қўшилиши натижасида ҳосил бўладиган янги модданинг структур элементлари тадқиқ этилади. Тилшунослик соҳасида ҳам киши хотирасида мавжуд бўлган парадигматик бирликларнинг нутқий жараёндаги синтагматикаси кимёдаги валентлик назарияси асосида бошқарилади. Парадигматика элементлари бир-бири билан бирикиш жараёнида ўзлари бажарадиган функционал хусусиятлари базасида дифференциацияланади ва бирикиш жараёни юз беради. Натижада парадигматик бирликлар структурасида мавжуд бўлган денонатив маъно базасида янги коннотатив маънолар шаклланади. Бу гўёки кимёдаги бир модда билан иккинчи бир модданинг бирикишига ўхшайди. Масалан, “бахтиёр гадолар” бирикмасида ноодатий боғланиш жараёни бўлса-да, жумланинг ҳам мантикий, ҳам грамматик жиҳатдан тўғрилиги кўзга ташланади. Аслида эса гадо деган сўз билан бахтиёр деган сўзнинг боғланиш имкониятлари камдек туюлади. Профессор Низомиддин Маҳмудов ўзининг “Сўз эстетикаси” номли китобида “Ёлғончи фаришталар” асаридан бир

жумлани келтиради: “Бу училичше дегани зўр нарса. У ерда бепул овқат беради, бепул кийим-бош беради, бепул стипендия беради”. Ушбу жумлада сўзларнинг ўзаро бирикишида ноодатий ҳолат, номантикий ҳолат бордек туюлади. Бироқ валентлик назарияси ва парадигматика қоидалари асосида “бепул стипендия” каби аналогик боғланиш мувафакқиятли амалга оширилган. Мантикий олганда бундай модель асосида сўзларнинг ўзаро бирикиши мумкин эмас. Жумла таркибидаги бўлақларда аналогик парадигма мавжуд бўлганлиги учун ноодатий бирикишда қоидадан чекинилган. Сўзларнинг валентлик назарияси асосида ўзаро бирикиши натижасида лексик-семантик валентлик ҳақидаги тушунча шаклланади. Масалан, *бошинг ишлайдими, калланг ишлайдими* бирикувларида қайси тўғри деган саволнинг туғилиши табиий. Тўғри жавоб эса денонатив структуранинг илмий таҳлили билан боғлиқ. *Бош* сўзида фикрлаш семаси, *калла* сўзида эса фикрламаслик семаси мавжуд. Бу маънолар сўзлар бирикувида сўзловчининг коммуникатив нияти бошқаруви асосида ўзаро ҳам парадигматик, ҳам синтагматик жиҳатдан муносабатга киришади. Лексик-семантик валентлик деган тушунча мана шу ҳодисалар таҳлилида юз беради. Агар тилда бундай қоида мавжуд бўладиган бўлса, бу қоидали лингвистиканинг бошқа соҳаларига ҳам татбиқ қилиш мумкин. Синтактик валентлик назарияси, грамматик валентлик назарияси деган тушунчалар ҳам шу асосда шаклланади. Тилдаги сўзлар лексик ёки грамматик маънодаги умумий ёки ўхшаш белгилари билан маълум типларга бўлинади. Сўзлар ўртасидаги алоқалар ўхшашлик ва тематик асосда амалга ошади. Масалан, *гапирмоқ, сўзламоқ, айтмоқ, тичирламоқ* кишиларнинг тушунчасида семантик структура жиҳатидан ўхшашлик алоқаси асосида бир лексик-семантик гуруҳни ташкил қилади. Кўп маъноли сўзлар бир вақтнинг ўзида бир қанча лексик-семантик ва тематик гуруҳларга кириши мумкин. Луғавий бирликларнинг ўхшашлик асосидаги эмик белгилари ва улар ўртасидаги синтагматик муносабат тилда валентлик деган атама билан юритилади. Лексик-семантик, синтактик ва грамматик валентлик назариялари шу сатҳ бирликларининг парадигматик белгилар асосида бирикиши орқали юз беради. Валентлик назариясининг асоси лингвистик бирликлар ўртасидаги ўзаро бирикувидаги ассоциатив ўхшашлик ва ассоциатив фарқланиш тушунчалари билан изоҳланади. Бу назариядан тилшуносликнинг барча қоидаларида ўрни билан фойдаланиш мумкин.

Маълумки, сўз алоҳида олинганда алоқа воситаси бўлолмайди. Унинг функциялари нутқ жараёнида юзага чиқади. Бу эса, ўз-ўзидан сўз бирикувларининг табиати билан боғлиқ бўлади. Сўз маъноси лексик-семантик ва мантикий-семантик қатламлардан иборат бўлади. Мантикий-семантик қатламга тегишли бўлган компонентлар сўз маъносининг лексик-грамматик ва синтагматик структурасини белгилайди. Буни ўрганишда сўз валентлигини аниқлашнинг аҳамияти катта.

Сўзларнинг бирикишида сўз маъноларининг аҳамияти катта. Масалан, *мевали, зилол, дарахт, сув* сўзларини атрибутив усулда бириктирадиган бўлсак, *мевали дарахт* ҳамда *зилол сув* бирикмаларини ҳосил қилишимиз

мумкин. *Мевали сув ва зилол дарахт* бирикмасини тузсак ҳам грамматик бирикув қонуни бузилмайди, бироқ сўзларни фақат грамматик қоидалар асосидагина бириктириб бўлмайди. Нутқ жараёнида сўзларнинг бир-бирига бирикиб келишида нограмматик омилларнинг роли ҳам каттадир. Шунингдек, сўзларнинг ясовчи қўшимчалар қабул қилиши ҳақида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин. *Гул+истон*-гулистон, *тош+лоқ*-тошлоқ дейиш тўғри, лекин *гуллоқ*, *тошистон* деб бўлмайди. Демак, нутқда сўзларнинг бошқа сўзларга бирикувида ҳам, уларнинг ясовчи қўшимча қабул қилишида ҳам сайлаш элементи (хусусияти) бор. Сўзлар грамматик модель тақозо этган қўшимчалардан фақат ўзига кераклиларинигина қабул қилади. Бу хусусият **сўз валентлиги** дейилади¹⁶.

Валентлик сўзнинг бошқа элементлар билан синтактик алоқага кириша олиш имкониятидир. Валентлик кўпгина олимлар томонидан тил бирликларининг ўзаро бирикиш имконияти сифатида тан олинган бўлса-да, бир-биридан фарқ қиладиган талқинлар ҳам мавжуд. Валентлик назарияси билан боғлиқ масалалар нафақат тилшунослик соҳасида, балки мантик, психология, эстетика соҳаларида ҳам қўлланилади. И.Р. Гальперин сўз валентлигини кимёвий элемент хоссалари билан қиёслади: кимёвий элементлар ҳам баъзи элементлар билан бирика олиш имкониятига эга, баъзилари билан эса бирика олмайди¹⁷. И.Г. Ольшанский, С.Д. Кацнельсон, В.Г. Адмони, Б.А. Абрамов, И. Эрбен, Г. Хельбиг, Л. Теньер каби тилшунослар валентлик тушунчаси ҳақида ўзларининг турлича фикрларини айтиб ўтганлар. И. Қўчқортоев сўз маъноси – идеал ҳодиса, валентлик – материал ҳодиса, деб таъриф беради. У сўз маъносини бевосита кузатиш мумкин эмас, сўз валентлигини эса бевосита кузатиш мумкин, деб ҳисоблайди.

Валентлик тушунчаси функционал (динамик) синтаксис назарияси билан боғлиқ. Француз олими Л. Теньер валентликни фақат феъллар орқали таҳлил қилар экан, функционал (динамик) синтаксисни категориал (статик) синтаксисга қарама-қарши қўяди¹⁸. Валентлик тушунчаси дастлаб феъл бошқаруви табиатини текшириш жараёнида шаклланди. Феъл бошқаруви тилнинг синтактик қурилишига тегишли бўлган соф синтактик тушунчадир. Валентликда сўзларнинг бирикиш характери биринчи планга қўйилмайди. Балки муайян сўзнинг бошқа сўзларни ўзига бириктира олиш хусусиятлари асосий ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, дастлаб валентлик феългагина тааллуқли деб ҳисобланган. Бириктирувчи (таянч) сўз сифатида феъл ўрганилган. Л. Теньер феълга бирикиб келувчи сўзларни **актантлар** деб номлаган. У феъл узелида қатнашувчиларни *1-актант*, *2-актант*, *3-актант* деб атаган. *1-актант* – феълда ифодаланган ҳаракатни амалга оширувчи субъект бўлиб, у эга тушунчасига яқин. Бу актант *агенс валентлиги* деб ҳам юритилади. Феълда ифодаланган ҳаракат таъсирига тушувчи эса *2-актант*

¹⁶ Қўчқортоев И.Қ. Сўз валентлиги ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №3, 34-40б.

¹⁷ И.Р. Гальперин. К проблеме необычных сочетаний слов. М., 1978

¹⁸ Қўчқортоев И.Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т., 1977

бўлиб, объект, мазмун валентликларига тўғри келади. 3-актант – ҳаракат қаратилган объект, у нутқ феъллари доирасида *адресат валентлиги* атамаси билан қўлланилади. Бизнингча, валентлик назариясининг моҳияти синтактик бирликларда кўзга яққол ташланади. Юқоридаги феъл валентлиги ҳақидаги қарашларга эътироз билдирмаган ҳолда куйидагиларни алоҳида таъкидлаш мумкин. Предикатив бирликларда ҳоким бўлакнинг грамматик структурасида валентлик ўринларига эга бўлган грамматик формалар тобеланувчи бўлакларнинг мантиқий, семантик ва грамматик кўрсаткичлари саналади. Масалан, кесим вазифасида қўлланган ҳар қандай сўз тури грамматик каторида грамматик формалар эксплицит ёки имплицит ҳолда мавжуд бўлади. Булар ўзи боғланаётган гапдаги сўзларнинг гапдаги ўрни ва тартибини белгилайди. Гапда бўлаклар қўлланадими ёки йўқми грамматик валентлик назарияси қоидалари ана шу бўлакларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини белгилайди. Бу жиҳатдан грамматик валентлик назарияси бошқа сатҳга хос бўлган шундай қарашлардан биров фарқланади. Аммо бу назарияга оид умумий белги сифатида лисоний белгиларнинг бирикиш имкониятлари асос қилиб олинади.

Юқоридагилардан сўзнинг грамматик функциялари билан семантик валентликлари бир хил экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Масалан, нутқ феълсининг агенс валентлиги эга воситасида ҳам, аниқловчи (қаратқич) воситасида ҳам ифодаланиши мумкинлигини таъкидлаб, И. Қўчқортоев куйидаги мисолни келтиради: *студент гапирди – студентнинг гапириши*.

Семантик валентликларнинг синтактик реаллашадиган ва синтактик реаллашмайдиган турлари мавжуд. Синтактик реаллашмайдиган феъллар кўп эмас. Масалан: *Содиқжон онасига ёрилди*.

Синтактик реаллашадиган валентликларнинг ўзи ҳам икки хил бўлади: қатъий реаллашадиган валентликлар, факультатив реаллашадиган валентликлар. *Демоқ* феълсининг мазмун валентлиги қатъий реаллашади, у гапда кўчирма гапсиз қўлланилмайди. Ўзбек тилида кўп феъллар факультатив валентликка эга.

Сўз бирикмаси грамматик (синтактик) ҳодиса бўлса, сўз валентлиги лексик-семантик ҳодисадир. Бунда сўзларнинг индивидуал хусусиятлари ҳисобга олинади. Муайян сўзга бирикиб ё қўшилиб келадиган элементлар характериға, бирикиш ва қўшилишнинг тил структурасида тутган ўрнига қараб ички ва ташқи валентликлар фарқланади.

Ички валентлик – маълум сўзнинг ясовчиларни сайлаб қабул қилиши. Бу ҳодиса сўзнинг маъносига, адабий нормаға ва экстралингвистик факторларға боғлиқ бўлади.

Ташқи валентлик – нутқда сўзнинг бошқа сўз билан бирикиб келиши.

Р. Расулов *валентлик* – *ички имконият, потенция, синтактик алоқа эса унинг воқе бўлишидир*, деб таъриф беради. Шунингдек, валентлик – тил ҳодисаси, синтактик алоқа – нутқ ҳодисаси; валентлик – моҳият, синтактик алоқа – ҳодиса; валентлик – умумийлик, синтактик алоқа – хусусийлик;

валентлик – сабаб, синтактик алоқа – натижа эканини таъкидлайди¹⁹. Лексик валентлик синтактик валентликка нисбатан конкрет бўлади.

Р.Расуловнинг фикрича, «Валентлик...танлаш имкониятига эга, у сўзлар орасидаги синтактик алоқани таъминлайди. Яъни сўз валентлиги субстанциал ходиса сифатида сўзнинг доимий ички хусусияти бўлиб, бу хусусият нутқ фаолиятида, сўзларнинг ўзаро боғланишида юзага келмайди. У нутққача, яъни тилда – тил бирлиги сифатида сўз семантик структурасида мавжуд бўлади, яшайди, чиқишга тайёр имконият тарзида сақланади. Нутқда эса ушбу имконият ҳаракатга келади, намоён бўлади, турли нутқ бирликларида ўзининг аниқ ифодасини топади».

С.Муҳамедова ўзининг докторлик диссертациясида валентлик назариясининг икки (имплицит ва эксплицит) босқичларини кўрсатиб ўтар экан, валентлик ҳақидаги фикрларнинг куртаклари қадимги араб, юнон ва ҳинд тилшунослигига бориб тақалишини таъкидлайди.

Валентлик назарияси бўйича немис тилшунослигида йирик ишлар қилинди. И. Эрбен феъл валентлигини синтактик нуқтаи назардан тасниф қилади. У феъл талаб қилган қатнашувчилар сонига қараб 4 хил гап қолипларини ажратади. Шахсиз феълларни бир валентли феъллар сирасига киритади.

Б.Абрамов эса феълларни семантик реляцион ва конфигурацион валентликлар асосида гуруҳларга ажратади. С.Муҳамедова И.Эрбен ва Б.Абрамов таснифини ўзаро қиёслаб, Б.Абрамов фикрларини немис тилидаги феъллар тизимининг синтактик таснифи, деб ҳисоблайди.

Немис олими Г. Хельбиг валентлик назариясининг такомиллашувига катта ҳисса қўшди. У валентликни тавсифлаш назариясини ишлаб чиқди. Ҳозирда тилшуносликда феъл, сифат ва отнинг турли семантик гуруҳлари валентлиги устида ишлар қилиняпти. Валентлик назарияси Германия тилшунослигида, асосан, семантик аспектда ўрганилмоқда.

Ҳар қандай синтактик алоқа реаллашган валентликдир. Яъни синтактик алоқаларнинг юзага келишини валентлик белгилайди.

Феъл кесим нутқдаги вазиятга қараб ўз актантиларини қабул қилади. Актантлар, шунингдек, гапнинг бирор бўлаги вазифасини ҳам ўтайди. Шу жиҳатдан:

- 1) семантик валентлик
- 2) синтактик валентлик фарқланади.

Сўзда бир семанинг бошқа бир сўз маъносининг мантиқий семаси билан мос бўлиши, шу сўз билан бирикиш имкониятининг юзага чиқиши семантик валентликдир. Г. Хельбиг таърифи билан айтганда, «Семантик валентлик маънонинг алоҳида семалари чагишувига асосланади»²⁰. Л.Теньер дастлаб валентликни синтактик нуқтаи назардан ўрганади. У гап марказига феълни қўйиб, эганинг бош бўлак сифатидаги ролини инкор этди. Бироқ С. Муҳамедованинг таъкидлашича, «феъл кесим семантикасига асосланган

¹⁹ Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари.Т., 1989

²⁰ Helbig G. Valenz, Semantik und Satzmodelle-S.99

валентликни юзага чиқарувчи актантларни тадқиқ этиш ва уларни гапнинг синтактик бўлакларига татбиқ этиш қулайроқ».

Семантик ва синтактик валентликдан ташқари **мантиқий** валентликнинг ҳам мавжудлиги Г. Хельбиг томонидан эътироф этилади. У тилга оид бўлмаган тушунчалар муносабати бўлиб, сўзда унинг бирикув имконияти намоён бўлмайди. Сўзнинг валентлиги шу сўз маъносига мантиқий ёндашув орқали англанади. Шунга кўра унинг актантлари танланиб, сўзлар бирикади. Масалан, *он читал* боғланишидаги *читал* сўзида III шахсни талаб қилувчи валентлик йўқ. Мантиқан бу ҳаракатни шахс бажаради, шунинг учун у олмош билан синтактик алоқага киришган. Бирок мантиқий валентлик ҳинд-европа тиллари учун хос бўлиб, ўзбек, умуман, туркий тилларда мавжуд эмас. Чунки ўзбек тилида *келдим* деган сўзда ҳам шахс, ҳам сон, ҳам замон валентликлари англашилиб туришини С. Муҳамедова таъкидлаб ўтади.

Туркий тилларда унинг ўрнига грамматик шакл категорияси мавжудлиги эътироф этилган. «Грамматик шакл валентлиги деганда аффиксал морфемаларнинг бирикиш қобиляти тушунилади. У моҳиятан лексик (семантик) валентликка ўхшашдир, лекин умумийлик даражасига кўра семантик валентликдан анча юқори бўлиб, категориал умумлашмалар даражасидадир. Жумладан, қаратқич келишигининг морфемаси ўзидан кейин келган эгалик кўшимчаси билан бирика олиш валентлигига эга ва сўз бирикмаси таркибида қаратқич ҳамда эгалик кўшимчаларининг валентлиги мувофиқлашади; сўзлараро маъновий муносабатлар меъёрий-номеъёрийлигидан қатъий назар, грамматик шакл валентлиги воқеланиши мумкин»²¹. Феълларнинг **воситали** валентлик деб аталмиш яна бир валентлик кўриниши борки, унинг асоси анча муаммо. Масалан, *ўқиш учун мактабга бордим* қурилмасида *ўқиш учун бордим* феъл бошқаруви қандай валентлик ҳисобига бириккан? *Мактаб* сўзи *ўқиш* сўзи билан «*таълим*» семаси асосида классемани таркиб топтирган. *Бормоқ* феъли мақсад билдирувчи аргументга фақат ўрин актант воситасида бирика олади. Чунки феълнинг шу валентлиги ўрин актант семантикасига таянади, унинг воситасида мақсад билдирувчи аргумент учун имкониятга эришади. (С.Муҳамедова).

Валентлик назариясининг **эмотив** валентлик деб аталмиш яна бир тури борки, бу мавзу биринчи марта ўзбек тилшунослигида С. Муҳамедованинг «*Ҳаракат феълларининг эмотив валентлиги*» мақоласида жиддийроқ тадқиқ этилди²². Бизга маълумки, сўз семантик тузилиши денотатив (аташ), коннотатив (ифодавий) ва функционал (вазифавий) семаларини ўз ичига олади. С. Муҳамедованинг таъкидлашича, эмотив валентлик сўзнинг эмоционил-экспрессив оттенкасига асосланади. Баъзан бирикувчи ёки бириктирувчи лексемалар маънолари мувофиқ келмагани ҳолда, улар нутқда бирикиши мумкин. Бунда меъёрий валентлик бузилиб, кўчма маъно ҳосил

²¹ Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Содда гап синтаксиси учун материаллар. -Т., Университет., 2002, 25-бет

²² Ўзбек тили ва адабиёти. 2002, 4-сон, 24-27-б.

бўлади. Семантик валентликда сўзлар денотатив маъноларига кўра бириксалар, эмотив валентликда кўчма маънолари (эмоционал семалари) асосида бирикадилар.

Эмотив валентликни ҳам семантик валентликнинг бир кўриниши деб ҳисоблаш мумкин, деб таъкидлайди С. Муҳамедова. Лекин ҳамма кўчма маънолар ҳам эмоционал сема бўлавермайди. Масалан, *мен кумуш қошиқлар сотиб олдим. - Кулга кўмдим олтин фурсатларимни* (М. Юсуф). Эмотив валентликда сўзлар айнан эмоционал семаларга эга кўчма маънолари орқали бирикади.

Эмотив валентликка эга бўлган сўз кутилмаган, ноодатий бирикувларда иштирок этади. Мантиқий-семантик аспектда мумкин бўлган айрим бирикувлар эса коннотатив аспектда номувофиқ эмосемалар туфайли бирика олмаслиги мумкин.

Масалан *ўпмоқ* феъли ҳиссиёт билан боғлиқ лексема бўлиб, лабни бирор юзга текизиш ҳаракатини англатади. Фақат шахс бу феълнинг агенс валентлиги реализатори бўлиб келиши мумкин. Аммо ушбу феъл бадий нутқда, асосан, шеъриятда ўз эмосемалари орқали бошқа предметлар билан ҳам бирикиб келишини учратамиз. Масалан: *Товонинг ўпади ариқдаги сув, кўйлагинг этагин ўпади майса* (М. Юсуф). Ушбу мисолда субъект валентлиги - агенс (сув) билан *ўпмоқ* феъли ноодатий тарзда боғланиб келяпти. Бу лексемалар таркибини ҳосил қилган семаларни таҳлил қилиб кўриш орқали фикримизга янада аниқлик киритиш мумкин:

Ўпмоқ – лаб чўзмоқ, эркалаш, чўлпиллатиш, майин тегиш, ёқимлилиқ, ардоқлаш, ҳурматлаш (қўлини ўпмоқ);

Сув – суюқлик, шаффоф, тоза, лойқа, ичимлик, ҳаёт, ариқ, канал, дарё, денгиз, океан, шаршара, жилга, шилдираш, чўлпилаш, сузмоқ, майин тегиш, ёқимли, тошқин, чўмилмоқ, ювинмоқ в.х.

Бирикмада ҳар икки компонентга тегишли чўлпиллаш, майин тегиш, ёқимлилиқ каби умумий семалар воситасида эркалаш, ардоқлаш, ҳурматлаш (товонинг ўпади) маънолари юзага чиқяпти. Сувни жонлантириш, унга шахснинг хусусиятларини бериш орқали субъект валентлиги – агенс ўрнида бемалол қўлланыпти. Америка дескриптивисти Г.Глиссоннинг таъкидлашича, эмосемалар ёки эмотив маъноларнинг юзага чиқишида ўша тилга ҳос интонация муҳим роль ўйнайди. Ҳар қандай тилда интонация гап структурасида мавжуд бўлган эмотив хусусиятларга эга бўлган сўзларга таъсир этишдан ташқари хабар мазмунида ҳазил, киноя, пичинг, ҳурмат, ишонч каби бошқа нозик маъно оттенкаларини ифодалаши мумкин.

ТИЛШУНОСЛИК ВА ПАРАЛИНГВИСТИКА

Тилшунослик фани кишилар ўртасидаги алоқа воситаси ҳисобланган инсон тили масалалари билан шуғулланади. Шунинг учун ҳам бу фан тил ҳақидаги илм деб номланади. Кишилар ўзаро алоқа-аралашув, мулоқот жараёнида бир-бирлари билан ахборот алмашадилар. Мана шу ахборотни

ифодалашда тил воситалари устуворлик қилади. Лингвистик воситалардан ташқари яна шундай алоқа воситалари мавжудки, улар ҳам маълум маънода алоқа воситаси вазифасини бажаради, улар ахборот узатувчи воситалар сифатида эътироф этилади. Шундай воситалар сирасига инсон аъзоларининг ҳаракатлари билан алоқадор ахборот ифодалашда иштирок этадиган имо-ишоралар тилда паралингвистик воситалар деб номланади. Айрим адабиётларда бундай воситаларни паратил атамаси билан ҳам юритишади. Бу икки тушунчани фарқлаш ва уларга хос қоидалар билан атамаларни изоҳлаш шу соҳадаги илмнинг тараққиётида муҳим роль ўйнайди. Паралингвистика атамаси нолингвистик воситалар ҳақидаги фан бўлиб, тилга ёндош ҳодиса деган маънони ифодалайди. Паратил атамаси ифодалаган тушунча остида эса лисоний воситалар орқали амалга оширилаётган алоқа жараёнида иштирок этувчи новербал воситаларнинг ўзини тушуниш мумкин.

Антропологлар, психологлар, филологлар, маданият тарихи билан шуғулланувчи мутахассилар томонидан паралингвистика масалалари ўрганиб келинди. Паралингвистика йўналиши бўйича кўрсатиб ўтилган тадқиқотларда унинг таркибига кинесиканинг жестдан то пантомимагача бўлган кўринишлари, фонациянинг сўзлаш жараёнидан овоз санъатигача, нутқий ситуация билан боғлиқ новербал шакллари ўрганилган. Кинесика масалаларининг илмий тадқиқи билан боғлиқ дастлабки тажрибалар Ч.Дарвин ишларида кўзга ташланади²³. Паралингвистика илмида тана аъзоларининг ахборот ифодалашдаги иштироки ёки ҳаракати кинесика деб юритилади. Тилга ёндош ҳодиса ҳисобланган имо-ишоралар тил пайдо бўлгандан бери мавжуд ва ундан одамлар нутқнинг таъсирли бўлиши учун фойдаланиб келганлар. Шунингдек, имо-ишоралар нутқ орқали ифодаланган ахборот мазмунини компенсация қилишда иштирок этади. Паралингвистика ҳақидаги илмий йўналишнинг пайдо бўлганига ҳеч қанча бўлгани йўқ. Шунга қарамасдан бу масалалар билан шуғулланиш даври анча илгари бошланган. Нолисоний воситалар тадқиқига лисоний бирликларда бўлгани каби семиотик нуқтаи назардан қараш зарур бўлади. Бу анъана паралингвистика ҳақидаги жаҳон тилшунослигида амалга оширилган илмий тадқиқот ишларида кўзга ташланади. Р.Бедвистелл инсон тана ҳаракатлари системасини кинесика деб номлади, Э.Холл проксемика ва зоосемиотика тилларини фарқлашга ҳаракат қилган, бу ҳам нолисоний алоқалар соҳасига оид масалаларга тегишлидир. В.Стоко карлар тили билан боғлиқ масалалар билан шуғулланди. Фанда бу сурдо тили деб номланади. Юқоридаги барча соҳалар новербал воситалар ёки ҳаракатлар мазмуни билан изоҳланади. Бу жиҳатдан олинадиган бўлса, кишиларнинг либослари ифодалаётган ахборотлар масаласи билан ҳам шуғулланиш зарур. Уларни умумий тартибда экстралингвистик воситалар деб юритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек тилшунослигида профессорлар А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, М.Саидхоновларнинг илмий тадқиқотларида тилнинг система эканлиги ҳақидаги назарий қарашлар тилшунослик фани ривожига алоҳида ўрин

²³ Г.В.Колшанский. Паралингвистика. М., 1974, с.10

тутади. А.Нурмоновнинг лингвистик таълимоти марказида семиотик нуктаи назар устуворлик қилади. 1980 йилда “Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида”ги илмий рисолада ўзбек тилшунослигида илк маротаба паралингвистик воситаларнинг ўзига хос хусусияти кўрсатиб ўтилади ва келгусида шу соҳадаги тадқиқотлар учун янги йўналишлар кўрсатиб ўтилади. Профессор А.Нурмонов ушбу йўналишда тилшуносликнинг янги соҳаси имо-ишораларни ўрганувчи лингвистик бўлмаган экстралингвистик воситаларнинг имплицит воситалар эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бу билан прагмалингвистика ҳақидаги ғояни ўртага ташлайди. Ахборотнинг ифодаланиши тил структурасига оид ҳодиса, шу билан бирга, уни таркибидаги фонацион воситаларни ҳам алоҳида кўрсатиб ўтади.

Паралингвистика ҳақидаги фан шу йўналишнинг янги соҳаси фонацион воситалар ҳақидаги қарашлар билан бойитилади. А.Нурмонов Аҳмад сўзини 16 хил талаффузи орқали ифодаланадиган интонема²⁴ларни кўрсатиб ўтади. Шу билан бирга, интонема фонацион восита сифатида лингвистик ва паралингвистик бирликларни боғлаб турувчи восита эканлигини тушуниш мумкин. Фонацион воситалар нутқ темпи билан боғлиқ бўлганлиги учун лисоний бирликлар қаторида таҳлилга тортилади. Фонацион воситаларнинг иккинчи хусусияти паралингвистик бирликлар қаторида тадқиқ этилишидир. Бу ҳақда рус тилшуносларидан Г.В.Колшанский паралингвистик ҳодисалар ёки паралингвизмларга одатда товушнинг фонацион белгилари ҳам тааллуқли эканлигини таъкидлайди. Айни пайтда нутқий ифодаларга ёндош бўлган ҳамда қўшимча ахборот ифодаловчи имо-ишоралар, мимика ҳамда бошқа ифодали хатти-ҳаракатлар²⁵ новербал воситалар сирасига киради.

Инсон артикуляциясининг ўзига хослиги шундан иборатки, у ифодани ҳосил қилиш жараёнида бирданига икки структурани шакллантиради, ана шу икки структурадан биринчиси фонетик бирликлар орқали моддийлашган лингвистик структура ҳисобланади, иккинчиси эса оҳанг ёрдамида моддийлашадиган нолисоний бирликлардан иборат бўлган паралингвистик структуралардир. Ҳар иккала бирликлардаги шаклий ва мазмуний структуралар ўртасидаги оралиқ ҳолатни фонацион воситалар деб аташ мумкин бўлади. Профессор А.Нурмонов интонемалар ҳақида фикр юритар экан, ҳам нолисоний, ҳам лисоний восита ҳисобланган интонациянинг маъно ифодалашдаги ўрнини паралингвистика ҳақидаги қарашларида алоҳида таъкидлайди. У гарчи паралингвистика ҳақидаги қарашларда фонацион воситалар ҳақида ошкора тарзда фикр билдирмаган бўлсалар-да, бироқ новербал воситалар ҳақидаги тезисларда бу воситалар ҳақидаги фикрлар кўзга ташланиб туради. Бу жиҳатдан унинг просодик элементлар ҳақидаги қарашлари профессор Аюб Ғуломов қарашлари билан узвий боғланади. Бизнингча ҳам, фонацион воситалар коммуникатив бирликлар таркибига киради. Бу нутқ органлари ёрдамида шакллантирилувчи инсоннинг овоз тембрида намоён булувчи маънолардир. Овоз интонациясида лингвистик

²⁴ А.Нурмонов. Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари ҳақида. Андижон, 1980, 5-б.

²⁵ Г.В.Колшанский. Паралингвистика. “Наука”, Москва, 1974, 33-б.

бирликнинг кўзга ташланмаслиги бир жиҳатдан унинг лингвистикага ёндош ходиса эканлигини исботласа, овоз интонацияси структурасида имо-ишора, мимика, жест каби хусусиятларнинг кўзга ташланмаслиги ва унда айти оҳангнинг мавжудлиги паралингвистик воситаларга ёндош ходиса сифатида эътироф этилади. Демак, фонацион воситаларни паралингвистик бирликларнинг алоҳида шакли сифатида кўриш ва ўрганиш мумкин.

Олим ушбу йўналишдаги тадқиқотларида лингвистик ва паралингвистик воситалар ҳақида фикр юритар эканлар, паралингвистик воситаларни ҳам белги деб эътироф этадилар. Бизга маълумки, тилга семиотик қараш нуқтаи назаридан уларни лингвистик белги деб эътироф этадилар. Лингвистик белги тушунчаси А.Нурмонов томонидан қуйидагича изоҳланади: лингвистик белги икки томонлама психик моҳият бўлиб тушунча ва акустик образ ўртасидаги муносабатдан ташкил топган²⁶. Лингвистик белги акустик образ билан инсон тасавурида ҳосил бўлган тушунча ўртасидаги муносабатни ташкил қилиши паралингвистик воситаларга нисбатан бериладиган таъриф моҳиятини шу парадигма асосида шакллантиришга ёрдам беради. Демак, имо-ишора ва инсон тасавуридаги тушунча ўртасидаги муносабат белги моҳиятини ифодалайди ва бундай фикрни семиотик тил билан визуал образ ва тушунча ўртасидаги муносабат деб талқин қилиш мумкин бўлади. Визуал образ паралингвистикага мос келади, у ифодалан тушунча эса новербал концептга мос келади. А.Нурмонов қарашларини давом этирар эканмиз, паратил шакллари учга ажратиш мумкин: фонацион воситалар, кинетик воситалар ва жестикулятив воситалар.

Паралингвистик воситаларни систем хусусиятлари ҳам шу соҳадаги назариялар моҳиятини ташкил қилади. Шу маънода имо-ишора тили ва матн, имо-ишора тили ва нутқ, паралингвистика ва семиотика деган тушунчалар паралингвистик тадқиқотларнинг мантиқий давомини ташкил қилади.

---

²⁶ А.Нурмонов. Лингвистик таълимотлар тарихи. Т., 2012, 101-б.

АМАЛИЙ БЎЛИМ

ТИЛШУНОСЛИК ФАНИ ВА УНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Тилшунослик фани нимани ўрганади?

- а) тилни тил бирликларини ташкил этувчи компонентлари, мазмуни ва бошқа хусусиятлари нуқтаи назаридан тадқиқ этади;
- б) тил системаси ва нутқ ҳодисаларини статистик қўллаб ўрганувчи соҳа;
- в) тил ҳақидаги, унинг ижтимоий табиати, функцияси, ички структураси, классификацияси ҳақидаги, конкрет тилларнинг иш кўриш қонунлари ва тарихий тараққиёти ҳақидаги фан;
- г) бирор тил элементининг характерли хусусиятлари, қўлланиш имконияти чегарасини ўрганади.

2. Нима сабабдан натурализм, психологизм, логицизм, социологизм, структурализм каби лингвистик оқимлар ва мактаблар вужудга келди?

- а) фаннинг предмети, моҳияти, тил табиатини ҳар хил тушуниш асосида;
- б) фанни кенгроқ ёритиш мақсадида турли тарафдан ёндашув натижасида;
- в) фанда юз бераётган турли муаммолар сабабли;
- г) олимлар томонидан яратилаётган турли назариялар сабабли.

3. Тилшунослик фанида нутқ фаолиятининг турли аспектларини ўрганадиган қандай янги соҳалар вужудга келди?

- а) социолингвистика;
- б) психолингвистика;
- в) этнолингвистика;
- г) барча жавоблар тўғри.

4. Нима сабабдан тилшуносликнинг нутқ фаолиятининг турли аспектларини ўрганадиган психолингвистика деган янги соҳаси шаклланди?

- а) тилшуносликдаги мавжуд муаммоларни тилшунослик ва психология фанлари уйғунлигида ўрганилаётганлиги сабабли;
- б) инсон руҳий кечинмаларини нутқ орқали баён этилиши туфайли;
- в) тилшунослик ва психология фанларини бир-бирига узвий боғлаш;
- г) нутқнинг инсон онгига боғлиқлиги сабабли.

5. Тилшунослик фани нима сабабдан фалсафа, психология, тарих каби ижтимоий фанлар қаторига киради?

- а) тилнинг моҳияти, унинг мазмуни жамият билан боғлиқлиги;
- б) тил жамият томонидан яратилиб, унга хизмат қилади;
- в) тил-ижтимоий ҳодиса;
- г) тил мураккаб объект ҳисобланиб, у муҳим алоқа қуролидир.

6. Натурализм оқимининг асосчиси ким ва у қандай ғояни илгари сурган?

- а) Г.Пауль “Тил фақат индивидга хос ҳодиса”
- б) Август Шлейхер “Тил-табиий ҳодиса”
- в) Фердинанд де Соссюр “Тил-ижтимоий ҳодиса”
- г) Вилгельм фон Гумбольдт “Тил-руҳий ҳодиса”

7. Структурализм оқими қандай назария таъсирида вужудга келди?

- а) Ф. де Соссюрнинг тилнинг мураккаб зиддиятларга бой, кўп томонлама ҳодиса эканлигига асосланган умумий тилшунослик назарияси;
- б) Бодуэн де Куртенэнинг тилнинг статик ва динамик аспекти ҳақидаги назарияси;
- в) Ф.де Соссюрнинг “Тил субстанция эмас, балки формадири”-деган тезиси;
- г) Бодуэн де Куртенэнинг “Фонема тилдаги товушларнинг психик эквиваленти”-деган психологик фонология назарияси.

8. Ф.де Соссюрнинг лингвистик қарашлари берилган жавобни топинг:

1. Тил кишилик жамиятида бажарадиган функциясига кўра алоқа қуролидир.
2. Тил фикрни ифодаладиган воситадир.
3. Тил-ижтимоий ҳодиса.
4. Ички тузилишига кўра тил соф белги-ишоралар системасидир.
5. Тил ва нутқ индивидуал ҳодиса.

6. Ижтимоий табиати жиҳатидан тил маданий, психологик ижтимоий ходисадир.

7. Тилшунослик фанининг объекти шартли ишоралар системаси бўлган тилни ўрганишдир.

8. Тилшунослик семиология каби фанлар каторига киради.

9. Инсоннинг нутқ фаолияти бир томонлама, шунинг учун тил нутқ фаолиятининг бир томонини ташкил этади.

10. Тил нутққа зиддир.

11. Синхроник аспект ва диахроник аспект ўзаро боғлиқдир.

12. Диахроник аспект ўрганадиган объект системани ташкил қилмайди, синхроник аспект тилнинг системасини ўрганади.

13. Тилшунослик фанининг асосий вазифаси ва предмети тил лингвистикасини ўрганишдан иборат.

14. Тил субстанция эмас, балки формадир.

15. Тилшунослик фанининг асосий вазифаси тилнинг ички қурилишини ўрганадиган ички лингвистикадир.

- а) 1,2,3,4,6,7,8,10,11,14;   в) 1,2,3,4,7,8,10,11,12,13,14,15;
б) 1,2,3,4,5,7,8,9,10,11,13,14,15;   г) 1,2,3,4,7,9,10,11,12,14,15.

9. “Тил-табиий ходиса “-деган олим ким?

- а) Вилгельм фон Гумбольдт;   в) Бодуэн де Куртенэ;
б) Август Шлейхер;   г) Ф.Ф.Фортунатов.

10. Ф. де Соссюрнинг назариясида асосий антиномия нима?

- а) маъно антиномияси;
б) тил антиномияси ва маъно антиномияси;
в) нутқ антиномияси;
г) тил ва нутқ антиномияси.

11. Қайси фикр нотўғри .

- а) Ф.де Соссюр “Структурализм” оқимининг асосчиси;
б) “диахроник” сўзининг маъноси “кетма-кет юз берадиган”;
в) В.фон Гумбольдт умумий тилшунослик фанининг асосчиси;

г) тил лингвистикаси термини фанга В. фон Гумбольдт томонидан киритилган.

12. Ф.де Соссюрнинг фандаги асосий хизмати нима?

- а) янги, мукамал ва аниқ шаклланган умумий тилшунослик назариясини яратиб берди;
- б) янги оқим-структурализм оқимини яратди;
- в) тилнинг мураккаб ҳодиса эканлигини аниқлади;
- г) тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сурди.

13. Антиномия атамаси ифодалаган тушунча нима?

- а) янги маъно; в) қарама-қаршилик;
- б) иккинчи маъно; г) бир вақтглик.

14. XX асрда вужудга келган структурализм оқимининг асосчиси Ф.де Соссюр қайси йиллар оралиғида ҳаёт кечирган?

- а) 1857-1913; в) 1767-1815;
- б) 1767-1835; г) 1659-1741.

15. Ижтимоий жиҳатдан тил қандай ҳодиса?

- а) маданий ҳодиса; в) тарихий ҳодиса;
- б) ижтимоий ҳодиса; г) барча жавоблар тўғри.

16. Ички тузилишига кўра тил қандай система?

- а) туркум система; в) субстанция системаси;
- б) соф белги-ишоралар системаси; г) ҳаракатлар системаси.

17. Ф. де Соссюр нутқ фаолиятини ўрганишда кимнинг методидан фойдаланади?

- а) В. фон Гумбольдт; в) Н.В.Крушевский;
- б) Бодуэн де Куртенэ; г) тўғри жавоб йўқ.

18. Ф. де Соссюрнинг таърифича, тилшунослик қандай фанлар қаторига киради?

- а) тарихий; в) семиотик;
- б) ижтимоий; г) физиологик.

19. Соссюрнинг фикрига кўра, тилшунослик фанининг асосий вазифаси ва предмети нимадан иборат?

- а) тил лингвистикасини ўрганишдан иборат;
- б) тилнинг турли аспектларини илмий ўрганиш, унинг ички механизмини ўрганишдан иборат;
- в) тилнинг ижтимоий моҳиятини ўрганишдан иборат;
- г) барча жавоблар тўғри.

20. Ф. де Соссюр тилни ўрганишда қандай аспекти ажратиб, уларни бир-бирига қарши қўяди?

- а) тил ва нутқ аспекти;
- б) синхроник ва диахроник аспект;
- в) статик ва динамик аспект;
- г) фонетик ва фонологик аспект.

21. Ф. де Соссюрнинг синхрония ва диахрония назарияси кимнинг назариясига тўғри келади?

- а) В. фон Гумбольдт;
- б) Бодуэн де Куртенэ;
- в) А. А. Шахматов;
- г) Н. В. Крушевский.

22. Тилнинг статик ва динамик аспекти назариясини ким яратган?

- а) Ф. де Соссюр;
- б) В. фон Гумбольдт;
- в) Бодуэн де Куртене;
- г) А. А. Шахматов.

23. Ф. де Соссюр томонидан яратилиб, структурал ғояларнинг ривожланишида асосий омил бўлган тезис қайси?

- а) тил субстанция эмас, балки моҳиятдир;
- б) тил-ижтимоий ҳодиса;
- в) тил-алоқа қуроли;
- г) тил ва нутқнинг асосий фарқи тил-ижтимоий, нутқ эса индивидуал ҳодисадир.

24. “Тил фақат индивидга хос ҳодиса”-деган фикр кимга тегишли?

- а) А. Шлейхер;
- б) Вундт;
- в) Ф. де Соссюр;
- г) Г. Пауль.

25. Ф.де Соссюр ўзининг “Тил субстанция эмас,балки формади”-деган тезиси билан тилшунослик фани предмети тушунчасига янгича тус берди. Унга қадар кимлар орасида тил ҳақида турли англашилмовчиликлар бўлган?

- а) Вильгельм фон Гумбольдт, Бодуэн де Куртене;
- б) Август Шлейхер, Герман Пауль, Вундт;
- в) К.В.Шчерба, А.А.Шахматов, Н.В.Крушевский.
- г) Август Шлейхер, А.А.Шахматов, Н.В.Крушевский.

26. Тилшунослик фанининг идеал объекти нима?

- а) тил; в) структура;
- б) нутқ; г) моҳият.

27. Ҳозирги Прага структурализми ёки....

- а) функционал лингвистика; в) дескрептив тилшунослик;
- б) глоссематика; г) ареал лингвистика.

28. Ҳозирги Прага структурализми, Копенгаген структурализми ва Америка структурализмини бирлаштирадиган умумий хусусиятлар қайсилар эканини топинг.

1. Тил синхроник аспектда ўрганилиши лозим;
2. Тил структура бўлиб ўзаро боғлиқ бўлган ва бир-бирини тоқозо қиладиган элементларнинг мураккаб системасидир;
3. Тилни ўрганишда муносабатлар системаси бўлган тилнинг формасига асосланиш керак;
4. Тил структура бўлиб хизмат қилиши керак;
5. Тилшунослик аниқ фанлар қаторидан ўрин олиши керак;
6. Тилшунослик фанининг предмети тушунчаси илмий абстракциянинг натижаси бўлиб,ҳар бир фаннинг назарияси ичида турлича талқин қилиниши лозим.

- а) 1,2,3,4; в) 1,2,4,5;
- б) 1,2,3,5; г) 1,3,4,5,6.

29. Ҳозирги замон тилшунослигининг 3 асосий тармоқларидан бири бўлган интралингвистика нимани ўрганади?

- а) тилнинг табиати ва ижтимоий функциясини;
- б) тил ва тафаккур, тилнинг мазмун томонининг нутқ фаолиятини контекст ва ситуация билан алоқасини;
- в) тилнинг ички тузилишини, тилнинг табиатини, ижтимоий функциясини;
- г) тилнинг ички системаси, бирликлари ва категориялари, тил сатҳлари ва уларнинг структурасини.

30. Ҳинд-Европа тилларининг фонетикаси ва морфологиясини қиёсий ўрганиш асосида пайдо бўлган ҳозирги замон тилшунослигининг уч асосий тармоқларидан бири қайси?

- а) экстралингвистика;
- б) интралингвистика;
- в) компаративистика;
- г) ареал лингвистика.

31. Лотинча ара-“майдон” сўзини англлатувчи ареал лингвистика, типология (универсал лингвистика), қиёсий-тарихий тилшунослик фанининг қайси тармоғи таркибига киради?

- а) экстралингвистика;
- б) интралингвистика;
- в) компаративистика;
- г) қиёсий-тарихий тилшунослик.

32. Типология нимани ўрганади?

- а) турли тилларнинг характеристикаси, уларнинг тарқалиш доирасини;
- б) тилларнинг келиб чиқиши жиҳатидан қариндошлигини;
- в) тилларнинг қурилишидаги умумий, универсал ҳолатларни текширади;
- г) дунёдаги тилларнинг харитасини, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини.

33. Социоллингвистика ва менталлингвистика тилшуносликнинг қайси тармоғи таркибига киради?

- а) экстралингвистика;
- б) интралингвистика;
- в) компаративистика;
- г) чоғиштирма тилшунослик.

34. Ареал лингвистика нимани ўрганади?

- а) келиб чиқиши жиҳатидан қариндош тилларни;

б) дунёдаги тилларнинг харитаси, турли мамлакатларнинг тил томонидан характеристикаси, айрим тилларнинг тарқалиш доирасини;

в) тилнинг қурилишидаги умумий ва универсал ҳолатларни текширади;

г) дунёдаги тилларнинг харитасини, ўхшаш ва фарқли томонларини.

35. Чоғиштира тилшунослик қайси тилшуносликнинг таркибий қисми?

а) қиёсий тилшунослик;

в) интралингвистика;

б) қиёсий-тарихий тилшунослик;

г) типология.

ТИЛШУНОСЛИК ВА БОШҚА ФАНЛАР

36. Сўзлашиш, эшитиш, ўқиш ва ёзиш каби мураккаб жараёнлар инсоннинг қайси фаолияти таркибига киради?

а) тил фаолияти;

в) сезги фаолияти;

б) нутқ фаолияти;

г) онг фаолияти.

37. Нима сабабдан инсон тили мустақил объект сифатида бир неча фанларнинг предметини ташкил этади?

а) сўзлашиш, эшитиш, ўқиш, уқиш каби жараёнлар тилшуносликдан ташқари бошқа фанларда ҳам ўрганилади;

б) тил инсоннинг бевосита кузатиши, илмий изланишлари учун мавжуд;

в) тил барча фанлар билан боғлиқдир;

г) тил илмий абстрактнинг натижаси ҳисобланади.

38. Фаннинг тилга нисбатан муносабати нима билан белгиланади?

а) фаннинг тилдаги вазифаси билан;

б) тилни бажараётган функцияси билан;

в) тилни ўрганиш системаси билан;

г) фаннинг тилни қайси томони ёки аспектини ўрганиши билан.

39. Нима сабабдан тилшунослик фалсафа билан чамбарчас боғлиқ?

а) фалсафа тилнинг асосини ташкил этади;

- б) фалсафа тилшуносликнинг методологиясини белгилаб беради;
- в) тилнинг методларини аниқлаб беради;
- г) фалсафа фаннинг предметини ташкил қилади.

40. Тилшуносликнинг нутқ фаолиятини нутқ акти мазмуни билан сўзловчининг мақсад-нияти орасидаги ўзаро алоқадорлик нуқтаи назаридан ўрганувчи соҳаси нима дейилади?

- а) социоллингвистика;
- б) этнолингвистика;
- в) нейролингвистика;
- г) психоллингвистика.

41. Тилшунослик қайси фанлар билан боғлиқ эмас?

- а) психология, фалсафа, социология, мантик;
- б) этнография, адабиётшунослик, тарих, педагогик фанлар;
- в) физиология, физика, кибернетика, математика;
- г) барча жавоблар тўғри.

42. Қуйидаги фанлар тилшунослик фани билан нима сабабдан боғлиқ?

- 1. Фалсафа;
- 2. Психология;
- 3. Тарих;
- 4. Археология;
- 5. Этнография;
- 6. Физика;
- 7. Математика;

- а) инсон руҳий жараёнлари қонуниятларини ўрганишда;
- б) нутқ товушларининг тасниф қилиш тамойилларини ўрганишда;
- в) тилшуносликнинг методологиясини белгилаб беради;
- г) халқларнинг тарихий тараққиётининг тилда акс этишини ўрганишда;
- е) топилган турли меҳнат қуроллари, рўзғор буюмлари орқали тил тарихини ўрганишда;
- ф) чет тилларини ўқитиш, компьютер ёрдамида таржима қилиш, турли типдаги луғатларни тузиш;
- г) тилнинг луғат таркиби, унинг иш кўриш доираси ва характери
ўрганишда.

- а) 1-с,2-а,3-д,4-е,5-ф,6-г,7-б;
- б) 1-г,2-а,3-д,4-е,5-б,6-ф,7-б;
- в) 1-с,2-а,3-г,4-е,5-д,6-б,7-ф;
- г) 1-ф,2-а,3-с,4-е,5-д,6-ф,7-г.

43. Академик И.П. Павловнинг “2-сигнал системаси”

тилшунослик фанига қандай ёрдам беради?

- а) инсон нутқ фаолиятини материалистик тушунишга ёрдам берди;
- б) олий нерв системаси фаолиятини ўрганишга ёрдам берди;
- в) товушларнинг ўзгариш қонуниятларини, фонетик ҳодисаларни илмий тушунишга ёрдам берди;
- г) барча жавоблар тўғри.

44. Диалектал лексикани ўрганишда қандай маълумотлар қўл келади?

- а) диалектик маълумотлар.
- б) этнографик маълумотлар.
- в) стилистик маълумотлар.
- г) тарихий маълумотлар.

45. Этнолингвистика деб нимага айтилади?

- а) тил билан халқ ўртасидаги муносабатларни, тилнинг фаолияти ва тараққиётида лингвистик ва этник факторларнинг ўзаро таъсирини ўрганувчи бўлими;
- б) ҳозирги тилда бор бўлган сўз ёки морфемаларнинг келиб чиқишига асос бўлган сўз ёки морфема;
- в) халқларнинг келиб чиқиши, таркиби, урф-одатлари, моддий, маънавий ва ижтимоий маданиятини ўрганадиган соҳа;
- г) тилшуносликнинг ижтимоий яшаш ва ижтимоий тараққиёт шароитларини ўрганувчи соҳаси.

46. Тилшуносликнинг ижтимоий яшаш ва ижтимоий тараққиёт шароитларини ўрганувчи соҳа-социоллингвистика қандай муаммолар билан шуғулланмайди?

- а) тил билан ижтимоий ҳаёт фактлари алоқаси, кенг халқ оммасини кўтариш;
- б) экстралингвистик факторлар таъсирида тил тараққиётидаги актив жараёнлар;
- в) радио, телевидение, кино кабиларнинг кенг тарқалиши билан тилнинг оғзаки ва ёзма формаси ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши;

ТИЛ АЛОҚА ВОСИТАСИ

56. Нима сабабдан тил жамиятда алоқа қуроли вазифасини бажаради?

- а) тил орқали инсон ўз фикрларини, истакларини, руҳий кечинмаларини бир-бирига ифода эта олади;
- б) тил орқали инсонлар бир-бирини тушуна олади;
- в) тил орқали инсон бир-бирига таъсир қила олади;
- г) юқоридаги фикрларнинг барчаси тўғри.

57. Тилнинг жамиятда алоқа қуроли вазифасини бажариши унинг қандай функциясини ташкил этади?

- а) коммуникатив функция;
- б) стилистик функция;
- в) экспрессив функция;
- г) аккумулятив функция.

58. Тилнинг маълум ахборот ифодалаб, суҳбатдошга таъсир кўрсатиши унинг қандай функцияси дейилади?

- а) коммуникатив функция;
- б) стилистик функция;
- в) экспрессив функция;
- г) аккумулятив функция.

59. Модал сўзлар, риторик сўроқ, тартиб кабилар экспрессив функцияда нима мақсадда фойдаланилади?

- а) хабар етказишда;
- б) гапда ноаниқликни юзага келтиришда;
- в) гапда ўз истакларини баён этишда;
- г) хабар, сезги ва эмоция, хоҳиш ифода қилишда.

60. Лотинча *accumulare* – “тўплаш” маъносини билдирувчи аккумулятив функция қандай вазифа бажаради?

- а) тўпланган тажриба ва билимларни келажак авлодга етказиш;
- б) маълумотларни тўплаб, уларни турларга ажратиш;
- в) гапда ноаниқликни вужудга келишини олдини олиш;
- г) миллатлараро алоқа воситасини ўрнатиш.

61. Билиш жараёни қайси функциянинг иккинчи номи?

- а) коммуникатив функция;
- б) дескриптив функция;

в) экспрессив функция; г) аккумулятив функция.

62. Номинатив ва предикатив бирликларга нималар киради?

а) мустақил сўзлар, таркибли номлар, фразеологизмлар – предикатив бирлик, сўз бирикмаси, турли гап кўринишлари – номинатив бирлик;

б) мустақил сўзлар, таркибли номлар, фразеологизмлар – номинатив бирлик, турли гап кўринишлари – предикатив бирлик;

в) мустақил сўзлар – номинатив бирлик, турли гап кўринишлари – предикатив бирлик;

г) мустақил сўзлар – предикатив бирлик, турли гап кўринишлари – номинатив бирлик.

63. Фонема, морфема, лексема, синтаксема, граммема тилнинг қайси бирликларига киради?

а) номинатив бирлик; в) структурал бирлик;

б) коммуникатив бирлик; г) предикатив бирлик.

АЛОҚАНИНГ БОШҚА ВОСИТАЛАРИ

64. Кишиларнинг ўзаро алоқа қилишида, фикр алмашишида тилдан бошқа воситалар қандай шаклда бўлади?

а) овозли ва график; в) символик;

б) оғзаки ва ёзма; г) белги ва белгисиз.

65. График ёзув кўринишларини аниқланг.

1. Ёзув.

2. Ёрдамчи воситалар.

3. Сигнализациянинг махсуслаштирилган системаси.

4. Илмий символика.

5. Қўл алифбеси, йўл қоидалари белгилари.

6. Кўрлар алифбеси.

7. Морзе алифбеси, телеграф алифбеси.

8. Радио, математика символлари.

а) 1,2,3,4,5,6,7,8;

б) 1,2,3,4,6;

в) 2,3,4,6,7,8;

г) 1,2,3,4,5,6,7.

66. Жамиятнинг маданий тараққиётида муҳим фактор ва кишилиқ алоқасида муҳим восита бўлган ёзувнинг афзал томони нимада?

а) барча учун муҳим алоқа воситаси эканлигида;

б) унга вақт ва масофанинг бефарқлигида;

в) келажак авлодга мерос қолдиришда;

г) барча учун қулай ва керакли восита эканлигида.

67. Ёрдамчи воситаларга кирувчи қўл алифбоси бармоқлар ёрдамида ҳарфларни тасвирлаш бўлиб, у кимлар учун хизмат қилади?

а) эшитиш қобилиятини йўқотганлар учун;

б) кўриш қобилиятини йўқотганлар учун;

в) барча инсонлар бирдек фойдалана оладилар;

г) кўпроқ ўқишга қизиқиш уйғотиш мақсадида болалар учун.

68. Луи Брайль томонидан кўриш қобилиятини йўқотганлар учун ишланган кўрлар алифбоси қайси тарзда кўрсатилади?

а) махсус аппарат ёрдамида тешилган ҳолатда;

б) уларни пайпаслаш орқали сезилади;

в) ҳарфлар 6 та нуқтанинг турли комбинацияси орқали;

г) нуқталарнинг турли шаклда тешилган ҳолатда.

69. Телеграф алифбоси, морзе алифбоси, йўл қоидалари белгилари ёзувнинг қайси турига киради?

а) ёзув;

б) ёрдамчи воситалар;

в) сигнализациянинг махсуслаштирилган системаси;

г) илмий символика.

70. Илмий символикага нималар киради?

а) математика, химия фанларида қўлланувчи символлар;

б) илмий фанларда қўлланувчи символлар;

в) ёзувда акс этувчи белгилар;

г) қўл алифбосида фойдаланадиган символлар.

71. Ёрдамчи воситалар, сигнализация системалари, символлар алоқа воситаси сифатида хизмат қилади. Бундай воситалар билан тил воситалари орасидаги фарқ нимада?

- а) тил ва график ёзув воситалари бирдек фойдаланилаверади;
- б) тилнинг энг муҳим алоқа воситаси эканлигида;
- в) график ёзув кўринишлари фақат ёзма кўринишда бўлади;
- г) **график ёзув кўринишларининг қўлланиш доираси чегараланганлигида.**

ТИЛ ИЖТИМОЙ ҲОДИСА СИФАТИДА

72. Тилнинг ижтимоий хусусиятлари қайси вариантда тўғри кўрсатилган?

- а) кишининг бутун ҳаёти билан боғланган;
- б) кишилар ўзаро фикр алмашиш имкониятига эга бўладилар;
- в) тил ниҳоятда мураккаб, бир-бирига қарама-қарши бўлган сифатларни мужассамлаштиради;
- г) **барча жавоблар тўғри.**

73. Тил кишилик жамиятида қандай вазифа бажаради?

- а) турли давлатлар доирасида турли миллат вакиллари томонидан алоқа воситаси сифатида фойдаланилади;
- б) инсониятнинг узоқ давом этган тарихий тараққиёти жараёнида яратилган барча маданий ва илмий бойликларни сақлайди ва авлоддан-авлодга етказиб беради;

в) а ва б жавоблар тўғри;

г) тўғри жавоб йўқ.

74. Тилга табиий организм сифатида қаровчи лингвистик оқим?

- а) структуралистик оқим;
- б) социалогизм оқими;
- в) **натуралистик оқим;**
- г) психологизм оқими.

75. Номи натуралистик оқим билан боғлиқ бўлган ва “Дарвин назарияси ва тилшунослик” асари муаллифи?

а) И.П. Павлов;   б) А. Шлейхер;   в) Ф.де Соссюр;   г) Ф.Бопп.

76. А. Шлейхер ўзининг “Дарвин назарияси ва тилшунослик” номли асарига қандай ғояни илгари сурган?

а) жонивор ва ўсимликларнинг турлари ҳақидаги таълимотни тилга ҳам татбиқ қилиниши тўғрисида;

б) тил механизмининг ишлаш принциплари каби муҳим масалалар илмий ўрганилиши хусусида;

в) тилнинг асосий ва муҳим хусусиятларини ўрганиш тўғрисида;

г) барча жавоблар тўғри.

77. Инсоннинг бутун ҳаёти тил билан боғлиқ бўлиб, тил ёрдамида кишилар қандай имкониятларга эга бўладилар?

а) объектив борлиқни ўрганадилар;

б) ўзаро фикр алмашадилар;

в) жамоа бўлиб бирлашадилар ва меҳнат қиладилар;

г) барча жавоблар тўғри.

78. Кишилар тилда сўзлашиши ва фикр алмашиши учун қандай муҳит бўлиши шарт?

а) реал муҳит;

в) ижтимоий муҳит;

б) табиий муҳит;

г) барча жавоблар тўғри

79. Тил қандай эҳтиёж туфайли пайдо бўлган?

а) бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи туфайли;

б) табиат ҳодисалари туфайли;

в) физик ва физиологик эҳтиёжлар туфайли;

г) барча жавоблар тўғри.

80. Тилнинг бошқа ижтимоий ҳодисалардан ажралиб турадиган энг асосий хусусияти нима?

а) жамиятнинг сиёсий, юридик, идеологик нормаларини белгилаб беради;

б) жамиятнинг иқтисодий тузилишини белгилайди;

в) жамият фаолиятининг барча соҳаларига хизмат қилади;

г) барча жавоблар тўғри.

ТИЛ ВА ТАФАККУР

81. Тил ва тафаккурни тилшуносликдан ташқари яна қайси фанлар ўрганади?

- а) фалсафа, тарих, физиология;   в) физиология, тарих,
б) психология, фалсафа, психология;
физиология;   г) биология, тарих, физиология.

82. Тафаккур нималарда ўз ифодасини топади?

- а) фикр юритиш қобиляти, у морфема ва фонемаларда ўз ифодасини топади;
б) инсон олий нерв системасининг фаолияти, фонема ва фразаларда ўз ифодасини топади;
в) сўзлаша олиш қобиляти, сўз ва сўз бирикмаларида ўз ифодасини топади;
г) инсон олий нерв системасининг фаолияти бўлиб, сўз, сўз бирикмалари ва гапларда ўз ифодасини топади.

83. Тил ва тафаккур ажралмас диалектик бирлик. Лекин қайси тилшунос олим бунга зид фикр айтиб ўтган?

- а) А. Шлейхер;   в) Н.Я. Марр;
б) И. П. Павлов;   г) Б.Гумбольдт.

84. Тил ва тафаккурнинг фарқи нима?

- а) тил фонетика, грамматика қонунлари асосида ташкил топган ҳодиса бўлса, тафаккур- товушлар системаси сифатида мавжуд бўлган материал;
б) тил фонетика, грамматика асосида ташкил топган ҳодиса бўлса, тафаккур объектив борлиқнинг инсон миёсида акс этишидир;
в) тил инсон олий нерв системасининг фаолияти бўлса, тафаккур товушлар системаси сифатида мавжуд бўлган материал;
г) тўғри жавоб йўқ.

85. Тил ва тафаккур қонунлари қайси фанларда ўрганилади?

- а) тил грамматикада, тафаккур мантиқшуносликда;
- б) тил морфемикада, тафаккур лексикологияда;
- в) тил логикада, тафаккур диалектикада;
- г) тил грамматикада, тафаккур тарихда.

86.Қуйидаги мисолда “макет” сўзини логик ва грамматик жиҳатдан таҳлил қилинг: *Макет талабалар томонидан тайёрланган.*

- а) логик-объект, грамматик-тўлдирувчи;
- б) логик-субъект, грамматик-эга;
- в) логик-объект, грамматик-эга;
- г) логик-субъект, грамматик-кесим.

87.Қайси физиолог олим ўзининг таълимотида инсоннинг фикрлаш жараёнида тилнинг ролини кўрсатиб берди ва фикрлаш тил орқали амалга оширилиши мумкинлигини исботлади?

- а) И.П. Павлов; б) А.Шлейхер; в) Б.Гумбольдт; г) Ф.де Соссюр.

88.И.П.Павлов таълимоти бўйича инсон объектив борлиқни қандай йўллар билан қабул қилади?

- а) предмет ва ҳодисаларнинг кишининг сезиш органларига бевосита таъсири орқали;
- б) сўзларнинг таъсири орқали;
- в) а ва б тўғри;
- г) тўғри жавоб йўқ.

89.Биринчи ва иккинчи сигнал системасининг фарқи нимада?

- а) 1-сигнал система ҳам ҳайвонларга, ҳам инсонларга хос бўлса, 2-сигнал система фақат ҳайвонларга хос;
- б) 1-сигнал системаси борлиқдаги барча нарсалар учун хос бўлса, 2-сигнал системаси фақат инсонлар учун хос;
- в) 1-сигнал системаси инсонлар учун хос бўлса, 2- сигнал системаси ҳайвонлар учун хос;
- г) 1-сигнал система ҳам ҳайвонларга, ҳам инсонларга хос бўлса, 2-сигнал система фақат инсонларга хос.

ТИЛНИНГ ИЧКИ ҚУРИЛИШИ

90. Ички қурилиш нуқтаи назаридан тил нима?

- а) маълум бир миқдордаги бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган тил бирликлари йиғиндиси;
- б) фикр алмашиш учун ишлатиладиган сўз ва гаплар йиғиндиси;
- в) нутқ товушларидан ташкил топган тил бирлиги;
- г) барчаси тўғри.

91. Тилнинг ички қурилишини ўрганишда қандай тушунчалар кенг қўлланилади?

- а) тил ва нутқ бирликлари;
- в) структура ва система;
- б) система ва синтаксис;
- г) семантика ва структура;

92. Система тушунчасига берилган таъриф қайси жавобда тўлиқ кўрсатилган?

- а) ўзаро турғун муносабатлар билан боғланган бир бутун бўлиб уюшган элементлар мажмуи;
- б) маълум бир грамматик категорияга хос ички бўлинишлардан бир бутунлиги;
- в) нутқ акти юз бераётганда унга таъсир қилувчи шароит;
- г) а ва б жавоблари тўғри.

93. Тил бирликлари тўлиқ тавсифланган қаторни топинг.

- а) тилларнинг келиб чиқиш манбаининг бир бутунлиги;
- б) бир-биридан функцияси, ифода материали, тузилиши ва системасидаги ўрни билан фарқланадиган тил ҳодисаси;
- в) ўзаро ўхшашлиги келиб чиқиши асосининг умумийлиги билан изоҳланадиган тиллар гуруҳи;
- г) а, б ва в жавоблари тўғри.

94. Қуйидаги тушунчалардан ўзига мос таърифларни аниқланг.

1-фонема; 2-морфема; 3-сўз.

а-ўз товуш қобиғига эга бўлган объектив нарса ҳодисалар ҳақидаги тушунчани ифодалайди;

б- сўз таркибида қатнашадиган тилнинг энг кичик маъно бирлиги;

с-тил бирликларини ўзаро фарқлаш учун хизмат қиладиган товуш бирлиги.

а) 1-с , 2-б, 3-а;

в) 1-б, 2-с, 3-а;

б) 1-а, 2-б, 3-с;

г) 1-с, 2-а, 3-б.

95.Тил системасини ташкил этган элементлар нималар?

а) фонема, морфема, гап;

в) морфема, грамматик форма, гап;

б) товуш, сўз, сўз бирикмаси;

г) сўз, қўшимча, система.

96.Тилни текшириш жараёнида, уни таҳлил этишнинг турли босқичларида, белгиланадиган кичик системаларга нима дейлади?

а) тил бирликлари;

в) тил яруслари;

б) гап бўлаклари;

г) сўз бирикмаси.

97.Тил ярусларини белгиланг

а) фонетик-фонологик ярус, тил яруси, сўз яруси;

б) грамматик ярус, логик ярус;

в) фонетик-фонологик ярус, грамматик ярус;

г) фонетик-фонологик ярус, луғат яруси, грамматик ярус.

98.Инсон фойдаланадиган товушлар табиатдаги бошқа товушлардан нимаси билан фарқ қилади?

а) кишининг нерв системаси томонидан бошқарилиб нутқ органлари маҳсули эканлиги билан;

б) физик хусусиятлари билан;

в) товушларнинг тил системасида бажарадиган функция эканлиги билан;

г) тўғри жавоб йўқ.

99.Товушларнинг акустик ва физиологик хусусиятларини қайси фан ўрганади?

а) фонология;

в) грамматика;

б) фонетика;

г) а ва б жавоблари тўғри

- в) сўзларнинг бир-бири билан муносабати, луғат таркибининг қатламлари;
- г) барча жавоблар тўғри.

107. Энг кичик грамматик бирлик нима?

- а) сўз;
- б) фонема;
- в) морфема;
- г) товуш.

108. Гапдан қатта грамматик бирликлар қайсилар ҳисобланади?

- а) гап ва матн;
- б) мураккаб синтактик бутунлик ва текст;
- в) абзац ва текст;
- г) б ва в жавоблар тўғри.

109. Морфология ва синтаксис нимани ўрганadi?

- а) морфология-сўз туркумлари ва гапнинг грамматик структурасини, синтаксис-сўз туркумларининг грамматик формаларини;
- б) морфология-сўз туркумлари ва уларнинг грамматик формаларини, синтаксис-нутқнинг грамматик структурасини;
- в) морфология-нутқнинг грамматик формаларини, синтаксис-гап бўлакларини;
- г) тўғри жавоб йўқ.

110. Тил бирлиги нималардан ташкил топади?

- а) фонема, морфема, текстема;
- б) сўз, гап, матн;
- в) морфема, сўз, фонема;
- г) гап, сўз, фикр.

111. Тил системаси нималардан ташкил топган?

- а) тил бирликлари ва яруслардан;
- б) тил бирликлари ва гапдан;
- в) сўз бирикмалари ва гапдан;
- г) ярус ва гапдан.

ФОНЕТИКА

112. Қуйидаги қайси жавобларда фонетика атамасига тўғри таъриф берилган?

- а) тилшуносликнинг инсон нутқини ифода қилиш учун зарур бўлган товушлар ва товуш воситалари;
- б) тилнинг товуш таркибини ўрганиш;
- в) тилшуносликнинг нутқ товушларининг ҳосил бўлиш усуллари ва акустик хусусиятларини ўрганувчи бўлими;
- г) фонемаларни ўрганади.

113. Фонетика ўрганиш соҳаси вазифаларига кўра қандай турларга бўлинади?

- а) назарий ва амалий;
- б) умумий ва хусусий;
- в) назарий ва норматив;
- г) умумий ва норматив.

114. Умумий ва хусусий фонетиканинг фарқи нима?

- а) умумий фонетика-бирор конкрет тилга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади, хусусий фонетика-барча тилларга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади;
- б) умумий фонетика-бирор тилнинг талаффуз аломатларини тасниф қилади, хусусий фонетика-бирор тилнинг талаффузига ўргатиш мақсадида тузилади;
- в) умумий фонетика- бирор тилнинг талаффуз аломатларини тасниф қилади, хусусий фонетика-бирор конкрет тилга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади;
- г) умумий фонетика-барча тилларга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади, хусусий фонетика-бирор конкрет тилга хос бўлган талаффуз хусусиятларини ўрганади.

115. Алоҳида аппаратлар ёрдамида нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонациядаги артикуляцион-акустик хусусиятларни ўрганишга нима дейилади?

- а) суперсегментал фонетика;
- б) экспериментал фонетика;
- в) просодика;
- г) диахроник фонетика.

116. Сегментал фонетика фонетика ва фонология бўлимининг қайси томонларини ўрганади?

- а) нутқ товушларининг ҳосил бўлишини;
- б) бўғин сўз ва фразаларни;
- в) нутқ товушларининг хусусиятларини;
- г) а ва в жавоблари тўғри.

117. Нутқ товушларидан катта бўлган бирликларни ўрганувчи соҳа нима деб номланади?

- а) диахроник фонетика;
- б) экспериментал фонетика;
- в) сегментал фонетика;
- г) просодика.

118. Фонетиканинг тўртинчи асосий соҳаси нима?

- а) артикуляция;
- б) фонология;
- в) акустика;
- г) перцептив фонетика.

119. Тилдаги фонетик хусусиятларнинг ривожланишини ўрганувчи соҳа нима дейилади?

- а) диахроник фонетика;
- б) экспериментал фонетика;
- в) сегментал фонетика;
- г) қиёсий-типологик фонология.

120. Ҳозирги давр тилшунослигида жаҳон тилларининг ўхшаш ва фарқли аломатларини ўрганувчи соҳа нима дейилади ва бу соҳанинг фонетикага доир бўлими қандай аталади?

- а) просодика-суперсегментал фонетика;
- б) тиллар типологияси-диахроник фонетика;
- в) тиллар типологияси-қиёсий-типологик фонетика;
- г) просодика-тарихий фонетика.

АРТИКУЛЯЦИОН ФОНЕТИКА

121. Артикуляцион база-бу...?

- а) бирор тилга хос товушларни талаффуз этиш кўникмалари;
- б) товуш ҳосил бўлишида қатнашувчи нутқ органларининг бир-бирига яқинлашиб, ҳаво оқимида тўсиқ ҳосил этадиган нуқтаси;

127. Товушлар асосан нечта асосий акустик белгига эгалигини топинг?

- а) 2 та амплитуда, частота;   в) 2 та асосий ва мураккаб;
б) 2 та давомий ва давомсиз;   г) 3 та баланд, ўрта, паст.

128. Ўз навбатида ҳаво тебраниши давомий ва давомсиз ҳамда яна қандай бўлиши мумкин?

- а) амплитуда, частота;   в) баланд, паст;
б) сода, мураккаб;   г) амплитуда, мураккаб.

129. Агар тебраниш ҳаракати тез бўлса..... Нуқталар ўрнига керакли жавобни қўйинг.

- а) товуш паст тебраниш частотасига эга бўлади;
б) давомий ва давомсиз частотасига эга бўлади;
в) товуш баланд тебраниш частотасига эга бўлади;
г) содда ва мураккаб частотасига эга бўлади.

130. Тебраниш частотаси нима билан ўлчанади?

- а) амплитуда (овознинг баландлиги билан ўлчанади);
б) миқдор (товушнинг чўзиқ ёки қисқалиги билан ўлчанади);
в) спектограф (овознинг баландлиги билан ўлчанади);
г) герц (ҳар секундда қайтарилувчи цикл билан ўлчанади).

131. Одамнинг товуш частотасини эшитиб ҳис қила олиш қобилияти чегараланган. Шунга кўра, биз қанча герцгача бўлган товушларни эшита оламиз?

- а) 15 дан 15 000 герцгача;   в) 1 дан 10 000 герцгача;
б) 15 дан 20 000 герцгача;   г) 20 дан 20 000 герцгача.

132. Товуш тўлқинини ҳосил қилувчи ҳаво тебраниши давомий бўлса нима дейилади, давомсиз бўлса нима ҳосил бўлади?

- а) амплитуда ва частота;   в) баланд ва паст;
б) тон ва шовқин;   г) содда ва мураккаб.

133. Сонор товушлар деб нимага айтилади ва улар қайсилар?

- а) шовқин бирликда бўлиб, шовқин кучли бўлади: л, р, й, м, н;
б) товушларнинг чўзиқлиги ва қисқалигига айтилиб, улар: л, м, н, нг, р, й;

в) ҳаво оқими тўсикқа учрамайди: г, к, нг, қ, ғ, х;

г) шовқин ва тон бирликда бўлиб, тон шовқиндан устун бўлади: л, р, й, м, н, нг.

134. Резанаторлар деб нимага айтилади?

- а) нутқ товушларига;   б) товуш ҳосил қилувчи бўшлиқларга;
в) товушнинг миқдорий белгисига;   г) товуш тебраниш частотасига.

135. Мураккаб товуш тебранишининг частотаси билан бошқа акустик воситаларни келиштириб турувчи механизм нима дейлади?

- а) филтер;   б) формант;   в) резанатор;   г) палатография.

136. Формантлар деб нимага айтилади?

- а) оғиз ва бурун бўшлиқлари биргаликда унлиларни ҳосил қилишига;
б) ўз формаси ва ҳажми билан нутқ товушини ҳосил бўлишига;
в) товуш тембрини ифодаловчи ва уни бошқа товушларнинг тембрини фарқини кўрсатувчи частоталарга;
г) объектив методлар ёрдамида аниқланувчи артикуляцион-акустик хусусиятларга айтилади.

137. Товуш формантлари нима ёрдамида аниқланади?

- а) тембр фарқини кўрсатувчи экспериментал аппарат;
б) спектрограф;   в) палатография;   г) рентгенография.

138. Экспериментал фонетикага берилган тўғри тарифни топинг?

- а) объектив методлар ёрдамида аниқланувчи артикуляцион акустик хусусиятлар экспериментал фонетик текшириш ёки нутқни инструментал тасниф этиш деб юритилади;
б) субъектив метод ёрдамида ўрганилувчи усуллар;
в) фонологик бирликларнинг объектив метод ёрдамида ўрганилиши;
г) барча жавоблар тўғри.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛ ФОНЕТИКА МЕТОДЛАРИ

139. Ҳозирги давр фонетикасида икки асосий метод мавжуд, булар.....

- а) рентгенография, палатография;   в) информант, диктор;
б) статик, динамик;   г) субъектив, объектив.

140. Талаффузи бевосита (кўриш ёки эшитиш) кузатишдан иборат бўлган методни топинг.

а) объектив; б) субъектив; в) статик; г) динамик.

141. Бевосита кузатиш орқали товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари, урғули ва урғусиз бўғинларнинг фарқи, юқорига кўтарилишини сезиш мумкин. Гап қайси методга боғлиқ?

а) объектив; б) субъектив; в) статик; г) динамик.

142. Техник аппаратура ..... ёрдамида аниқланувчи артикуляцион-акустик хусусиятлар экспериментал-фонетик тексириш ёки нутқни инструментал тасниф этиш деб юритилади. Нуқталар ўрнига керакли жавобни белгиланг.

а) объектив; б) информант; в) диктор; г) субъектив.

143. Сунъий танглай ёрдамида тилнинг ҳолатини аниқлаш нима деб юритилади?

а) рентгенография; б) спектограф; в) палатография; г) диктор.

144. Сунъий танглай ингичка эластик пластинкадан иборат бўлиб, унинг форма ва ҳажми талаффуз қилувчининг қаттиқ танглайига тенг бўлади. Талаффуз қилувчи шахс нима деб аталади?

а) информант; б) диктор; в) сонограф; г) а ва б

145. Тилнинг излари қолган сунъий танглай нима деб юритилади?

а) палатограмма; б) палатография; в) рентгенография; г) кинорентгенография.

146. Рентгенография ва кинорентгенография товушнинг артикуляциясини жуда аниқ кўрсатиб беради. Улар ўзи аслида нимани англатади?

а) товушнинг акустик структурасини маълум чегараланган вақт ичида ўрганилиши – рентгенография; товушнинг спектрал кўринишини жараёнида аниқлаш-кинорентгенография;

б) нутқ органларининг маълум артикуляция momentiда аниқлаш-рентгенография; товуш артикуляциясининг ривожланиш ҳолати - кинорентгенография;

в) товуш ҳосил бўлишида гармоник тебранишларни, нутқ интонациясини аниқлаш-рентгенография; фразани маъноли бўлақларга бўлишни ўрганиш-кинорентгенография;

г) талаффуз давомида нутқ органлари бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчиши-рентгенография; артикуляция давомида турғун талаффузга эга бўлмаган ҳолат-кинорентгенография.

147. Нутқнинг акустик томонини аниқлаш учун қандай методлардан фойдаланилади?

- а) статик, динамик;   в) дифтонг, дифтонгоидлар;
б) акустика, артикуляция;   г) спектрал, осциллографик.

148. Товуш майдонининг амплитудаси ва частотасини кўрсатиб беради ва товушнинг тўла акустик характеристикасини аниқлашда ёрдам беради. Гап нима ҳақида кетмоқда?

- а) спектограф;   б) осциллографик;   в) дифтонг;   г) динамик.

149. Икки турдаги спектограф мавжуд. Булар қайсилар?

а) дифтонг-талаффуз давомида нутқ органлари бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш; монофтонглар- турғун талаффузга эга;

б) графематик-ёзув тартибини ўрганишда ишлатилади; диакритик-товушларнинг айрим хусусиятларини кўрсатувчи белгилар;

в) статик-товушларнинг акустик структурасини маълум чегараланган вақт ичида ўрганишга имкон беради; динамик-товушнинг спектрал кўринишини ривожланиш жараёнида аниқлаш;

г) а ва с жавоблар тўғри.

150. Товуш ҳосил бўлишидаги гармоник тебранишлар, нутқ интонацияси ва фразани маъноли бўлақларга бўлинишини ўрганишда қандай фонетик кузатиш асос бўлади?

- а) спектрал;   б) спекторгаф;   в) осциллография;   г) дифтонг.

НУТҚ ТОВУШЛАРИ ТАСНИФИ

151. Нутқ товушлари артикуляцион-акустик хусусиятларига кўра бир неча турларга бўлинади. Булар қайсилар?

- а) оҳанг, интонация;   в) жарангли, жарангсиз;
б) дастлаб унли, ундош;   г) оғзаки, ёзма.

152. Артикуляцион жихатдан унли товушлар талаффузда ўпкадан чиқаётган ҳаво .... ?

- а) ҳеч қандай тўсиққа учрамасдан ўтади;   в) кучсиз тебранади;
б) ҳаво оқими бирор тўсиққа учрайди;   г) кучли тебранади.

153. Акустик хусусиятга кўра ундошлар қандай ҳосил бўлади?

- а) кучли тебраниш орқали;   в) шовқин орқали;
б) кучсиз тебраниш орқали;   г) кучли тебраниш ва шовқин орқали.

154. Қайси товушлар мусиқа оҳангига жўр бўла олувчи майин оҳангга эга?

- а) ундошлар;   б) унлилар;   в) сонорлар;   г) қоришиқ товушлар.

УНЛИ ТОВУШЛАР ТАСНИФИ

155. Товушларнинг ҳосил бўлишида ҳаво оқими тўсиққа учрамайди ва товуш пайчалари титрайди. Буни қайси товушларда кузатишимиз мумкин?

- а) унлилар;   б) ундошлар;   в) сонорлар;   г) жарангли.

156. Нутқ органларининг ҳолатига кўра нималарга эътибор берилади?

- а) жарангсиз ва жаранглилигига;   в) товушнинг баланд, пастлигига;
б) унли ва ундошлилигига;   г) унлиларнинг сифати ва миқдор белгиларига.

157. Товушларни талаффуз қилганимизда юмшоқ танглайнинг пастга тушиши натижасида қандай товушлар ҳосил бўлади?

- а) тил орқа;   б) бурун;   в) бўғиз;   г) чуқур тил орқа.

158. Бурун унлилари яна қандай номланади?

- а) оциллография;   б) назализациялаш;   в) монофтонг;   г) аспирация.

159. Назализациялашган унлилар қайси тилларда учрайди?

а) француз тилида; б) англиз тилида; в) испан тилида; г) хитой тилида.

160. Назализация сўзининг луғавий маъносини белгиланг.

а) *nasalus*-кўринувчи нутқ; в) *nasalus* -бурун бўшлиғи;

б) *nasalus* – ён товуш; г) *nasalus* -иккиланган.

161. Тил энг фаол нутқ органи бўлиб, унинг ҳаракати оғиз бўшлиғининг формаси ва катта кичиклигига боғлиқ. Шунга кўра унлилар қандай хусусиятга кўра тасниф қилинади?

а) ун пайчаларининг ҳаракатига кўра;

б) тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра;

в) тилнинг вертикал ҳаракатига кўра;

г) б ва в жавоблар тўғри.

162. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра унлилар қандай турларга бўлинади?

а) лабланган, лабланмаган; в) тор, ўрта кенг унлилар;

б) тил олди, тил ўрта, тил орқа; г) ёпиқ, очиқ унлилар.

163. Академик Шчерба тил орқа унлиларини қандай тасниф қилади?

а) тил олди, кенг; в) саёз ва чуқур тил орқа;

б) шовқинли, шовқинсиз; г) ёпиқ, очиқ тил орқа.

164. Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра унлилар қандай турларга бўлинади?

а) юқори, ўрта, қуйи; в) лабланган, лабланмаган;

б) тор, ўрта; г) ёпиқ, очиқ.

165. Унлиларнинг талаффузида лаблар иштирок этса, қандай унлилар ҳосил бўлади?

а) лабланган; б) лабланмаган; в) лаб иштирокли; г) а ва б

166. Унлиларнинг артикуляцион хусусиятлари уларнинг қандай белгилари саналади?

а) сифат белгилари; в) чўзиқлик белгилари;

б) миқдор белгилари; г) алдамчи дифтонг.

167. Унли товушларнинг чўзиқ ва қисқалиги нима деб аталади?

- а) сифат белгилари;   в) чўзиклик белгилари;
б) миқдор белгилари;   г) пасаювчи белгилар.

168. Чўзик ва қисқа унлилар қайси тилларга хос?

1. Инглиз; 2. Ўзбек; 3. Немис; 4. Хитой; 5. Француз; 6. Испан.
а) 1,2,4;   б) 3,4,5,6;   в) 1,3,5;   г) 2,4,6.

169. Унли товушлар қандай турларга бўлинади?

- а) монофтонг, дифтонгоид, дифтонг;   в) дорсал, апикал;
б) дифтонг, дифтонгоид;   г) импловив, фрикация.

170. Талаффуз давомида нутқ органлари бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтувчи товушлар нима дейилади?

- а) дифтонгоидлар;   б) дифтонг;   в) монофтонг;   г) дорсал.

171. Дифтонглар қандай элементлардан ташкил топади?

- а) аниқ ва ноаниқ;   в) кучсиз, аниқ;
б) кучли-пасаювчи;   г) пасаювчи, кўтарилувчи.

172. Дифтонгнинг ҳар икки элементи ҳам унли товушдан иборат бўлса, қандай дифтонг дейилади?

- а) соф;   б) алдамчи;   в) ярим;   г) аниқ дифтонг.

УНДОШ ТОВУШЛАРНИНГ ТАСНИФИ

173. Нутқ органларининг бир-бирига тегиши натижасида ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг тўсиққа учраши натижасида қандай товушлар вужудга келади?

- а) унли;   б) ундош;   в) сонор;   г) жарангли ва жарангсиз.

174. Актив нутқ органларининг иштироки ва тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра артикуляцион белгилари бўйича ундошлар нималарга бўлинади?

- а) тил олди, тил ўрта, тил орқа;   в) лаб, тил, бўғиз;
б) жарангли, жарангсиз;   г) лаб-лаб, лаб-тиш.

175. Икки лабнинг жипслашуви билан ҳосил бўлувчи ундошлар бу .....

- а) лаб-лаб;   б) лаб-тиш;   в) тил олди;   г) лабланган.

176. Тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошлар қандай турларга бўлинади?

- а) тил олди, тил орқа;   в) портловчи, сирғалувчи;
б) жарангли, жарангсиз;   г) апикал, дорсал, какуминал.

177. .... ундошларнинг артикуляциясида тил орқа қисмининг олдинги қисми юқори тишларимизга яқинлашади.

- а) дорсал;   б) апикал;   в) какуминал;   г) а, б, в.

178. Какуминал сўзининг луғавий маъноси нима?

- а) сасиуен-учи;   в) сасиуен -чўққи;
б) сасиуен -орқа;   г) сасиуен -туташув.

179. Шовқиннинг ҳосил бўлиш усули ёки тўсиқнинг қандай ҳосил бўлишига кўра ундошлар қандай турларга бўлинади?

- а) жарангли, жарангсиз;   в) портловчи, сирғалувчи;
б) сонор, қоришиқ;   г) портловчи, сирғалувчи, аффрикат.

180. Саёз тил орқа з, к ундошлари тил орқа қисмининг юмшоқ танглайга тегиши орқали ҳосил бўлади. Булар яна қандай ном билан айтилиши мумкин?

- а) танглай ўрта товушлари;   в) танглай олди товушлари;
б) танглай орқа ундошлари;   г) тил учи товушлари.

181. Эксплозив, фрикатив, импловив товушлари қайси категорияга кўра фарқланади?

- а) ун пайчларининг иштирокига кўра;
б) тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра;
в) тилнинг вертикал ҳаракатига кўра;
г) шовқиннинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра.

182. Тўғри жавобларни белгиланг.

1. Дорсал; 2. Какуминал; 3. Импловив;
4. Фрикатив; 5. Апикал; 6. Экспловив.

а) “туташиш” б) “учи” в) сирғалувчи г) “орқа” е) “чўққи” г) “портлаш”

- а) 1-а, 2-г, 3-е, 4-с, 5-б, 6-д;

б) 1-д, 2-е, 3-а, 4-б, 5-д, 6-г;

в) 1-г, 2-а, 3-е, 4-б, 5-д, 6-с;

г) 1-д, 2-е, 3-а, 4-с, 5-г, 6-б.

183. Ундошлар ичида шовқиндан овоз тони устун келувчи товушлар ҳам бор. Булар қандай товушлар дейилади?

а) сонор ёки сонант;   в) фрикатив;

б) импловиз;   г) экспловиз.

184. ... овознинг иштирокига кўра унлиларга яқин туради. Улар ҳосил бўлишида ҳаво оқимининг енгил тўсиққа учраши билан ундошларга яқин талаффуз қилинади. Гап қайси товушлар ҳақида бормоқда.

а) унли;   б) ундош;   в) сонор;   г) қоришиқ.

185. Нутқ органларининг кучсиз ҳаракати билан ҳаво оқимининг товуш пайчаларини бир-бирига яқинлаштириб, сирғалиб ўтиш натижасида нима ҳосил бўлади?

а) сегментация;   в) проклитика;

б) аспирация;   г) энклитика.

НУТҚ СЕГМЕНТАЦИЯСИ

186. Фонетик бўлинишга тўғри таъриф берилган қаторни топинг.

а) нутқда товушларнинг алоҳида-алоҳида талаффуз этилиши;

б) товушлар маълум тартибда кетма-кет бирикмаган ҳолатда бўлиши;

в) нутқ талаффуз даврига кўра олдинма-кейин келган фонетик катта ва кичик бирликларга бўлиниши;

г) берилган жавобларнинг барчаси тўғри.

187. Нутқнинг фонетик бўлиниши яна қандай ном билан юритилади ва унинг маъноси нима?

а) сегментация — лотинча *segmentus* - “бўлак”;

б) аспирация — лотинча *aspirare* – “нафас олмоқ”;

в) эхпиратор — лотинча *expirator* – овозли;

г) сегментацион аспирация — нафас олиш бўлаги.

188. Фонетик бирликлар тил структурасининг қайси томонини ташкил этади?

- а) тактик томонини;
- б) темпорал томонини;
- в) материал томонини;
- г) фразавий томонини.

189. Нутқ қандай фонетик бирликлардан иборат?

- а) фраза, такт, бўғин ва сегмент;
- б) бўғин, фраза, товуш ва такт;
- в) такт, бўғин, товуш ва гап;
- г) фраза, такт, товуш ва интонация.

190. Сегмент фразага тўғри таъриф берилган қаторни топинг.

- а) ҳар икки томонидан чуқур пауза билан бўлинган энг катта фонетик бирлик;
- б) бир урғу ёрдамида бир ёки бир неча бўғинларнинг уланишидан ташкил топган фонетик бирлик;
- в) тактнинг бир ёки бир неча товушларидан ташкил топган бўлаги;
- г) талаффузда бир ёки бир неча бўғинларни ажратиб айтиш.

191. Бўғинга тўғри таъриф берилган қаторни топинг.

- а) ҳар икки томонидан чуқур пауза билан бўлинган энг катта фонетик бирлик;
- б) бир урғу ёрдамида бир ёки бир неча бўғинларнинг уланишидан ташкил топган фонетик бирлик;
- в) тактнинг бир ёки бир неча товушларидан ташкил топган бўлаги;
- г) талаффузда бир ёки бир неча бўғинларни ажратиб айтиш.

192. Тактга тўғри таъриф берилган қаторни топинг.

- а) ҳар икки томонидан чуқур пауза билан бўлинган энг катта фонетик бирлик;
- б) бир урғу ёрдамида бир ёки бир неча бўғинларнинг уланишидан ташкил топган фонетик бирлик;
- в) тактнинг бир ёки бир неча товушларидан ташкил топган бўлаги;
- г) талаффузда бир ёки бир неча бўғинларни ажратиб айтиш.

193. Тактлар жамланиб нимани ҳосил қилади?

- а) сегментни ҳосил қилади;
- б) бўғинни ҳосил қилади;
- в) фразани ҳосил қилади;
- г) тактлар жамланиб тактик сегментни ҳосил қилади.

194. Проклиза ва энклизанинг фарқини топинг.

- а) улар бир хил ҳодиса ва синоним сўзлар ҳисобланади;
- б) гап ва қўшма гапларда фарқланади;
- в) бўғин ва урғунинг қўлланишида фарқланади;
- г) мустақил ва ёрдамчи сўз орқали уланиш тактида фарқланади.

195. Проклитика ва энклитика вазифасида қандай сўзлар келиши мумкин?

- а) ундов сўзлар ва кўмакчи сўзлар;
- б) кўмакчи сўзлар ва тақлид сўзлар;
- в) мустақил сўзлар ва ундов сўзлар;
- г) мустақил сўзлар ва кўмакчи сўзлар.

196. Бўғинлар товушлардан иборат. Товушларнинг артикуляцияси эса неча фазадан иборат ва улар қайсилар?

- а) 3 фазадан: бошланғич фаза (экскурсия), ўрта фаза, охирги фаза (рекурсия);
- б) 2 фазадан: олд фаза ва орқа фаза;
- в) 3 фазадан: бошланғич фаза (экскурсия), давомий фаза, охирги фаза (рекурсия);
- г) 2 фазадан: давомий фаза ва тугал фаза.

197. Артикуляция товуш бирикмаларининг талаффузи учун қайси томонлари билан характерлидир?

- а) фазаларнинг олдинги ҳолатига қайтиши ва рекурсия фазасининг қисқариши;
- б) фазаларнинг давомийлиги ва рекурсия фазасининг қисқариши;
- в) фазаларнинг давомийлиги ва олдинги ҳолатига қайтиши;

г) фазаларнинг қайтарилиши ва рекурсиянинг қисман қисқариши.

УРҒУ

198. Агар сўз бир бўғиндан иборат бўлса, сўз урғуси қайси товушга тушади?

- а) фақат унли товушга;
- б) бўғин чўққисини ҳосил қилувчи товушга;
- в) урғу ҳеч бир товушга тушмайди;
- г) фақат охирида келган ундош товушга.

199. Интонациянинг энг асосий компонентларидан бирига таъриф беринг.

- а) фраза урғуси - фраза ва гаплардаги сўзларнинг бирор бўғинини ажратиб талафуз қилиш;
- б) сўз урғуси кўп бўғинли сўзларда бир ёки ундан ортиқ бўғинларни ажратиб айтиш;
- в) бўғин тактнинг бир ёки бир неча товушлардан ташкил топган бўлади;
- в) берилганларнинг барчаси интонациянинг компонентлари ҳисобланади.

200. Артикуляцион жиҳатдан сўзга урғу қўйишнинг асосий воситалари қайсилар?

- а) нафас кучи, нутқ пайчаларининг тебраниши, секин талаффуз;
- б) нутқ пайчаларининг тебраниши ва секин талаффуз;
- в) кучли талаффуз, нафас кучли, нутқ пайчалари тебраниши;
- г) нафас кучи, кучли секин талаффуз.

201. Акустик жиҳатидан сўз урғуси нималар ёрдамида амалга оширилади?

- а) секин талаффуз, чўзиқлик, товушнинг асосий тони;
- б) интенсивлик, чўзиқлик, товушнинг асосий тони;
- в) интенсивлик, товушнинг асосий тони, секин талаффуз;
- г) кучли талаффуз, товушнинг асосий тони, секин талаффуз.

202. Урғу типларини фарқлашга хизмат қилувчи асосий воситалар қайсилар?

- а) товушнинг пастлиги ва қисқалиги;
- б) товушнинг баландлиги ва қисқалиги;
- в) товушнинг баландлиги ва чўзиқлиги;
- г) товушнинг пастлиги ва чўзиқлиги.

203. Агар талаффуз кучли ёки интенсивлик асосий хизмат бажарса, у қандай урғу саналади?

- а) динамик (куч ёки экспиратор) урғу саналади;
- б) квантитатив (чўзиқлик ёки миқдор) урғу;
- в) турғун урғу;
- г) эркин урғу.

204. Музикал ёки мелодик урғу қандай тонлар ёрдамида амалга оширилади?

- а) талаффуз кучи ва экспиратор тонлар ёрдамида;
- б) товушнинг чўзиқлилиги ва миқдор тонлари ёрдамида;
- в) товушнинг фақат баланд овоз билан айтиш тони ёрдамида;
- г) тушувчи, кўтарилувчи ва кўтарилиб тушувчи тонлар ёрдамида.

205. Агар бўғиннинг чўзиқ талаффузи урғуда асосий бўлса, у ҳолда бундай урғу нима деб аталади?

- а) мелодик урғу;
- б) квантитатив урғу;
- в) динамик урғу;
- г) турғун урғу.

206. Қайси тилнинг урғуси музикал урғу ҳисобланади?

- а) рус, ўзбек, литва, хитой;
- б) серб-хорват, литва, рус, немис;
- в) япон, хитой, ўзбек, немис;
- г) серб-хорват, япон, хитой, литва.

207. Ҳамма тиллар ҳам сўз урғусига эга бўлавермайди, қайси қаторда шу тилларга мисол берилган?

- а) шимолий осие ва жанубий америка тиллари;

- б) Шимолий-Шарқий Осиё ва Шимолий Америка тиллари;
- в) шимолий осие ва шимолий америка тиллари;
- г) берилганларнинг барчаси киради.

208. Турғун урғу турига қайси тиллар киради?

- а) венгр, лотин ва чех тиллари;
- б) рус, инглиз, италян тиллари;
- в) венгр, лотин ва италян тиллари;
- г) лотин, рус ва инглиз тиллари.

209. Урғу қайси фонетиканинг асосий элементларидан бири сангалади?

- а) суперсегментал фонетика;
- б) компаративистика;
- в) просодика;
- г) а ва в жавоблар тўғри.

ИНТОНАЦИЯ

210. Просодик элементлар берилган қаторни топинг.

- а) фразавий урғу, мелодия, ритм, интенсивлик;
- б) темп, тембр, фраза, фонема;
- в) фонема, урғу, фразавий урғу;
- г) мелодия, ритм, темп, бўғин, тембр.

211. Тилда ҳар хил синтактик, экспрессив ва эмоционал маъноларни ифодаловчи мураккаб ҳодиса қайси қаторда берилган?

- а) интонация;
- б) просодика;
- в) экспрессивлик;
- г) интенсивлик.

212. Мелодия нимани кўрсатади?

- а) ёрдамчи овоз тонининг ҳаракатини кўрсатади;
- б) асосий овоз тонининг ҳаракатини кўрсатади;
- в) ёрдамчи овоз тонининг шаклини кўрсатади;
- г) асосий овоз тонининг ўрнини кўрсатади.

213. Овоз тонининг ҳаракати деганда нима тушунилади?

- а) нутқ оҳангини чўзиқлиги ёки қисқалиги;
- б) нутқ оҳангинининг тушиши ёки кўтарилиши;

в) а ва б жавоблар тўғри;

г) тўғри жавоб берилмаган.

214. Мелодия интонациянинг энг зарур компонентларидан бўлиб, у қандай вазифани бажаради?

а) фразаларни кучли ва кучсиз талаффуз қилиш;

б) фразаларни ажратиш ва улаш;

в) берилганларни ҳаммаси тўғри;

г) фразаларни улаш ва нутқни ифодали қилиш.

215. Фразаларни улашнинг фонетик воситаси ҳисобланадиган интонациянинг компоненти қайси?

а) мелодия;

в) фразавий урғу;

б) интензивлик;

г) темп.

216. Фразадаги бирор сўзни эмоционал экспрессивлик жиҳатдан ажратиб кўрсатувчи просодик восита қайси?

а) фразавий урғу;

в) эмоционал урғу;

б) эмоционалингвистика;

г) экспрессив урғу.

217. Фраза ва тактларда урғули ва урғусиз ҳамда чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг алмашилиб туриши .... деб аталади.

а) темп;

в) тембр;

б) ритм;

г) тўғри жавоб берилмаган.

218. Нутқ темпининг вазифаси нималардан иборат?

а) берилганларнинг барчаси тўғри;

б) фразаларни улаш ва уларни ифодали ўқиш;

в) бир кишини овозини иккинчи кишини овозидан фарқ қилиш;

г) фразаларни бўлақларга бўлиш ва уни маъно жиҳатдан шакллантириш.

219. Талаффузи ва эшитилиши жиҳатдан нутқдаги психологик реал бирликлар сифатида нималарни кўрсатиш мумкин?

а) бўғин, сўз, синтагма ва фраза;

б) бўғин, сўз, урғу ва фраза;

- в) сўз, урғу, синтагма ва бўғин;
- г) берилганларнинг барчаси тўғри.

220. Қайси олим “Нутқ жараёнида алоҳида бир маънони ифодаловчи, бир ёки бир неча ритмик группаларнинг ташкил топган фонетик бирликни” синтагма деб атаган эди?

- а) Ф. де Соссюр;
- б) В. фон Гумбольдт;
- в) Л.В.Шчерба;
- г) Ф.А.Шаляпин.

221. Синтагманинг фонетик белгиси деб нима тушунилади?

- а) синтагматик урғу;
- б) фразавий урғу;
- в) эмоционал урғу;
- г) тўғри жавоб берилмаган.

222. Интонация ҳақида “Интонация фикрни гўё темир йўл поездни кўтариб тургандек ушлаб туради” деб ким айтган эди?

- а) Л.В.Шчерба;
- б) Ф. де Соссюр;
- в) В. фон Гумболт;
- г) Ф.А.Шаляпин.

НУТҚ ТОВУШЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШИ

223. Нутқ оқимида юз берадиган товуш ўзгариши илмий жиҳатдан қандай номланади?

- а) фонетик экспрессия;
- б) фонетик процесс;
- в) фонетик комбинация;
- г) фонетик ўзгариш.

224. Фонетик процесс қўшни товуш артикуляциясининг бошланиши ва тугалланиши ҳамда товушнинг сўз тартибидаги мавқеи билан боғлиқлиги туфайли фонетик процесслар нечта турли бўлади ва улар қайсилар?

- а) 2: комбинатор ва позицион ўзгаришлар;
- б) 3: комбинатор, позицион ва синтагматик ўзгаришлар;
- в) 2: протессион ва синтагматик ўзгаришлар;
- г) а ва б жавоблар тўғри.

КОМБИНАТОР ФОНЕТИКА

225. Нутқ товушларининг қўшни товушлар таъсирида миқдор ва сифат белгиларининг ўзгариши ..... дейилади.

- а) позицион ўзгариш;   г) позицион ва комбинатор
б) комбинатор ўзгариш;   ўзгариш.
в) фонетик ўзгариш;

226. Нутқ товушларининг комбинатор ўзгаришларига нималар киради?

- а) аккомодация, ассимиляция, диссимиляция;
б) диаре́за, эпентеза, гаплогло́гия;
в) протеза, метатеза;
г) барча жавоблар тўғри.

227. Комбинатор ўзгаришлар ходисаларини ўрганувчи бўлим қандай ном билан аталади?

- а) фонетик ўзгаришлар;   в) комбинатор фонетика;
б) позициял фонетика;   г) б ва в жавоблар тўғри.

228. “..... одам ўзининг нутқи эшитувчига қанчалик тушунарли бўлса, ўшанча талаб этилган нутқ кучини (яъни талаффузини) сарф қилади”. Бу фикрлар кимга тегишли?

- а) А. Мартине;   в) Л.В.Шчерба;
б) Б.А.Серебренников;   г) Ф.А.Шаляпин.

229. Нутқда талаффузни иқтисод қилиш артикуляциясининг вазифаси нимадан иборат?

- а) қийин бўлган бир неча ундошлар бирикмасини қисқартириб осон талаффуз қилиш;
б) қийин бўлган бир неча унлилар бирикмасини қисқартириб осон талаффуз қилиш;
в) бўғинлари кўп бўлган сўзларни қисқартириб талаффуз қилиш;
г) берилган барча жавоблар тўғри.

230. Кейинги товушнинг экскурсияси ўзидан олдин келган товушнинг рекурсияга мослашса, ... дейилади.

- а) прогрессив аккомодация;   в) ўзаро аккомодация;
б) регрессив аккомодация;   г) тўғри жавоб берилмаган.

231. Ўзбек тилида и, э, а тил олди унлилари қайси ундошлардан кейин тил орқа унлилари бўлиб талаффуз этилади?

а) г, к, қ; б) х, қ, х; в) х, қ, ф; г) унлиларда бундай хусусият йўқ.

232. Фонетик ҳодисалар нималар ёрдамида чуқур ўрганилади?

а) товушлар ўртасидаги боғланишнинг акустик структурасини текшириш ёрдамида;

б) унли ва ундошлар ўртасидаги боғланишни текшириш орқали;

в) товушлар ўртасидаги боғланишнинг артикуляцион структурасини текшириш ёрдамида;

г) а ва б жавоблар тўғри.

233. Агар ўзаро таъсир натижасида товушлар бир-бирига бутунлай ўхшаб қолса, у нима деб аталади?

а) тўлиқ ассимиляция;

в) тўлиқ ўхшашлик;

б) тўлиқ диссимиляция;

г) а ва б жавоблар тўғри.

234. Товушлар қайси томонлари бўйича ассимиляцияга учрайди?

а) артикуляция ўрни ва усули;

б) жарангли ва жарангсизлиги;

в) портловчи ва сирғалувчилиги;

г) а ва б жавоблар тўғри.

235. Метатеза ҳодисасига таъриф берилган қаторни топинг.

а) ёнма-ён келган товушларнинг ўрин алмашуви;

б) ундош товушларни талаффузда тушиб қолиши;

в) бир-биридан узоқ бўлган товушларнинг ўрин алмашинуви;

г) а ва в жавоблар тўғри.

236. Фонетик ҳодисалардан бири бўлиб, лотинча «мослашув» луғавий маъносини берувчи атама ҳисобланади.

а) ассимиляция;

в) диссимиляция;

б) аккомодация;

г) гаплогология.

237. Аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, эпентеза, метатеза каби фонетик ҳодисаларни ўрганувчи бўлим?

в) алтернация; г) редукция.

251. Товушлар алмашуви неча хил бўлади?

а) фонетик ва тарихий; в) позицион ва комбинатор;
б) амалий ва назарий; г) лексик ва грамматик.

252. Товушлар алмашуви асосан қайси тилларда учрайди?

а) туркий тилларда; в) герман тилларда;
б) славян тилларда; г) фин-угор тилларда.

253. Қуйидаги қайси аффикслар тарихий товуш алмашинувларига асос бўлади?

а) -гил, -кил, -қил; в) -дук, -дук;
б) -гача, -қача, -қача; г) а ва б жавоблар.

254. Фонетик ва тарихий товуш алмашинувлари ўртасидаги ўхшашлик уларнинг қайси функция бажарилишида кўринади?

а) морфологик; в) грамматик;
б) фонетик; г) диалектик.

СТРУКТУР ФОНЕТИКА.

АСОСИЙ ФОНОЛОГИК ТУШУНЧАЛАР

255. Қуйидаги қайси қаторда фонемага мисол берилган?

а) тил - тол, нок – ном; в) айланмоқ, айналмоқ;
б) бироқ, шира; г) барча жавоблар тўғри.

256. Фонемага тегишли бўлган барча артикуляцион-акустик белгилар нима деб аталади?

а) квазиомоним; в) фонетик тавсиф;
б) фонологик фарқлаш; г) фонематик система.

257. Фонологик ёки фонематик структура нима деб аталади?

а) сўзда маъно фарқловчи тил бирлиги;
б) фонемаларнинг ўзаро фарқланиш характери ёки уларнинг ички алоқада эканлиги;
в) фонемага тегишли барча артикуляцион-акустик белгилар;

в) В.А.Богородицкий;

г) барча жавоблар тўғри

270. 1920 йилда фонема термини ва тушунчасини биринчи марта туркий тиллар грамматикасига олиб кирган олим ким эди?

а) Е.Д.Поливанов;

в) Л.В.Шчерба;

б) Н.К.Дмитриев;

г) В.В.Радлов.

271. 1920 йилда фонема тушунчаси туркий тилларга олиб кирилгандан сўнг, ўзбек тилшунослигида биринчи марта қайси олим томонидан амалда қўлланган?

а) Е.Г.Поливанов;

в) Л.В.Шчерба;

б) Н.К.Дмитриев;

г) В.В.Радлов.

272. Прага лингвистика мактаби фонология назарияси асосчилари бўлган олимлар?

а) Е.Г.Поливанов, Н.К.Дмитриев, Р.Якобсон;

б) Н.С.Трубецкой, В.Матезиус, Б.Трнка;

в) Л.Вахек, Р.Якобсон;

г) б ва в жавоблар тўғри.

273. Лондон фонология мактаби фонология назариясининг йирик намояндаларидан бири?

а) Г.Жоунз;

в) С.Л.Бернштейн;

б) У.Туодл;

г) Р.Якобсон.

274. 1935 йили макро ва микрофонема назарияси ким томонидан таклиф этилган?

а) Г.Жоунз;

в) С.Л.Бернштейн;

б) У.Туодл;

г) Р.Якобсон.

ТРАНСКРИПЦИЯ

275. Маълум тил ёки шевадаги товушлар талаффузини, айрим шахслар нутқини махсус белгилар ёрдамида айнан ёзиб олиш нима деб аталади?

а) транслитерация;

б) фонетик алфавит;

в) тонограмма; г) транскрипция.

276. Транскрипция неча хил бўлади?

- а) 2; в) 4;
б) 3; г) 1.

277. Фонетик транскрипциянинг яна қандай ном билан юритамиз?

- а) фонологик транскрипция; в) графематик транскрипция;
б) аллофоник транскрипция; г) морфемик транскрипция.

278. Ёзувдаги баъзи тузатишлар ва ўзгартиришлар асосида тузилган белгилар қандай транскрипция дейилади?

- а) фонологик транскрипция; в) графематик транскрипция;
б) фонематик транскрипция; г) аллофоник транскрипция.

279. Транскрипцияни такомиллаштиришга ҳисса қўшган тилшунослар кимлар?

- а) Л.Б.Шчерба, Е.В.Поливанов; в) Ю.С.Маслов, В.Л.Литкин;
б) Н.С.Трубецкой, Р.Л.Аванесов; г) А.Н.Твандев, Л.Р.Зиндер.

280. Халқаро Фонетик Ассоциацияси томонидан транскрипция яратиш қачон таклиф этилган?

- а) 1900-1903-йилларда; в) 1925-1926-йилларда;
б) 1907-1908-йилларда; г) 1910-1912-йилларда.

281. Халқаро Фонетик Ассоциацияси томонидан таклиф этилган транскрипция нима деб номланади?

- а) алфавит; в) халқаро фонетик алфавит;
б) халқаро фонетика; г) халқаро алфавит белгилари.

282. Алоҳида транскрипция системасига эга бўлган тиллар қайси ҳисобланади?

- а) славян тиллари, фин-угор;
б) туркий тиллар, герман тиллари, роман тиллари;
в) хитой-тибет тиллари, герман тиллари;
г) туркий тиллар ва славян тиллари.

а) русча киши номлари ва географик номларни лотин ҳарфи билан транслитерация қилиш;

б) русча киши номлари ва географик номларни русча ҳарфлар билан транслитерация қилиш;

в) русча киши номлари ва географик номларни транслитерация қилмаслик;

г) рус тилидаги барча сўзларни лотин ҳарфи билан транслитерация қилиш.

289. Бир тилдаги киши номлари нима деб аталади?

а) топонимлар;

в) антропонимлар;

б) омонимлар;

г) омографлар.

290. Антропонимлар қайси тилдан олинган ва қандай маъно англатади?

а) грек. anthropos-одам, -опута-халқ;

б) лот. anthropos -одам, - опута -тўплам;

в) лот. anthropos-одам, - опута -миқдор;

г) грек. anthropos-одам, - опута -ном.

291. Географик номлар - ... дейилади.

а) антропонимлар;

в) топонимлар;

б) ономастика;

г) эпентеза.

292. Транслитерация бир тилдаги киши номлари, географик номлар ва бошқа номларнинг иккинчи тилда беришда асосан нималарни ҳисобга олади?

а) тилнинг фонетик системасини;

б) тилнинг морфологик системасини;

в) тилнинг график ва грамматик белгилари;

г) бир хил ёки ўхшаш бўғинлар.

293. Транслитерацияда қандай белгилар ҳисобга олинмайди?

а) товушлар системаси;

б) ёзув шакли;

в) тилдаги товушлар;

г) қўшимча ҳарфлар ёки диакритик белгилар.

294. Webster, Martinet, Ealton, Theodor сўзлари қандай транслитерация қилинади?

- а) Вебстер, Мартина, Элтон, Теодор;   в) Уэбстер, Мартине, Эльтон, Теодор;
б) Уэлстер, Мартине, Элтон, Тодор;   г) Вебтер, Мертине, Элтан, Тадон.

ОРФОЭПИЯ

295. Тилдаги сўзларнинг талаффузи ва ёзуви умумий талаффуз нормалари бўйича қандай форматларга эга?

- а) фонетик ва лексик;   в) оғзки ва ёзма форма;
б) синтактик ва грамматик;   г) график ва грамматик форма.

296. Орфоэпия қайси тилдан олинган?

- а) грек. orthos-тўғри, epos-нутқ;
б) лот. orthos-тўғри, epos -норма;
в) лот. orthos-тўғри, epos -қоида;
г) грек. orthos-тўғри, epos -талаффуз.

297. Орфоэпия - ... тўпламидир.

- а) маълум тилнинг тўғри талаффуз норма ва қоидалари;
б) тилдаги барча сўзлар ва иборалар;
в) маълум тилнинг тўғри ёзиш норма ва қоидалари;
г) тилдаги фонетик, лексик, грамматик бирликлар.

298. Орфоэпиянинг асосини нима ташкил этади?

- а) тилнинг лексик системаси (сўз, ибора);
б) тилнинг фонетик системаси (урғу, товуш, бўғин, интонация);
в) тилнинг грамматик системаси (сўз бирикмаси, гап матни);
г) тилнинг тўғри ёзиш системаси.

299. Орфоэпик норма нима?

- а) тўғри талаффуз этиш;

- б) тўғри ёзиш қоидалари;
- в) сўз ва унинг фонологик хусусиятлари;
- г) тўғри талаффуз ва тўғри ёзиш.

300. Орфоэпик нормадан четга чиқиш ҳоллари нималарда кузатилади?

- а) вульгар ва варвар сўзларда;
- б) шевалар ва жаргонларда;
- в) сўзларни бузиб талаффуз қилишда;
- г) шева, вульгар сўзлар ва сўзларни бузиб талаффуз қилишда.

301. Қайси қаторда вульгар сўзларга тўғри изоҳ берилган?

- а) икки ёки ундан ортиқ тил бирлигининг ўзаро боғлиқлиги, муносабатдорлиги;
- б) нутқдаги интонацияни турли махсус белгилар асосида илмий амалий жиҳатдан кўрсатиш учун қўлланувчи сўзлар;
- в) адабий тилга кирмайдиган қўпол сўзлар ва иборалар;
- г) бир типдаги икки хил ҳодисанинг бир-бирига қарама-қарши ҳолда гуруҳланиши.

302. Рус адабий тилининг талаффузига қайси шевалар асос қилиб олинган?

- а) Москва ва Томск;
- б) Санкт-Петербург ва Москва;
- в) Санкт-Петербург ва Ленинград;
- г) Томск ва Омск.

303. Ўзбек адабий тилининг талаффузига қайси шевалар асос қилиб олинган?

- а) ж ловчи шевалар;
- б) Тошкент ва Фарғона шевалари;
- в) Сурхон ва Хоразм шевалари;
- г) Тошкент ва Ўғуз шеваси.

304. Орфоэпик норма тўғри изоҳланган қаторни белгиланг.

- а) тилдаги сўзларни тўғри ёзиш нормаси;
- б) тилдаги сўзларни тўғри талаффуз қилиш нормаси;
- в) тилдаги тарихий фонетик ўзгаришлар нормаси;

- в) экспериментал фонетика; г) қиёсий-тарихий фонетика.

311. Тарихий (ёки диахроник) фонетикага берилган тўғри изоҳни топинг.

- а) тилдаги фонетик хусусиятларни ривожланишини ўрганувчи соҳа;
б) товушларни тилдаги функционал томонларини ўрганувчи соҳа;
в) нутқ товушларини ҳосил бўлишини ўрганувчи соҳа;
д) нутқ товушларидан катта бўлган бирликларни ўрганувчи соҳа.

312. Қайси қаторда тиллар типологияси номи билан аталувчи соҳага тўғри изоҳ берилган?

- а) тилдаги фонетик хусусиятларнинг ривожланишини ўрганувчи соҳа;
б) товушларнинг тилдаги функционал томонларини ўрганувчи соҳа;
в) ҳозирги давр тилшунослигида жаҳон тилларининг ўхшаш ва фарқли аломатларини ўрганувчи соҳа;
г) нутқ товушларидан катта бўлган бирликларни ўрганувчи соҳа.

313. Тиллар типологияси номи билан аталувчи соҳанинг фонетикага доир қисми нима деб аталади?

- а) хусусий ва умумий фонетика; в) сегментал фонетика;
б) экспериментал фонетика; г) қиёсий-типологияк фонетика.

314. Фонология соҳаси фанда қандай изоҳланади?

- а) грек. phone-товуш, logos-таълимот. Тилшунослик-нутқ товушларини сўз ва морфемаларнинг товуш қобиғини фарқловчи восита сифатида ўрганилади;
б) грек. phone-товуш, logos -таълимот. Нутқ товушларининг ҳосил бўлишида нутқ органларининг фаолияти ва ҳолати;
в) лот. phone-товуш, logos -таълимот. Тилда мавжуд бўлган сўзлар йиғиндиси;
г) лот. phone-товуш, logos -таълимот. Нутқ товушларидан катта бўлган бирликларни ўрганувчи соҳа.

315. Қариндош ва қариндош бўлмаган тиллардаги ўзгаришларни ва ҳозирги фонетик ва фонологияк ўхшашлик ва фарқларини ўрганиш натижасида қандай соҳалар вужудга келди?

- а) қиёсий-тарихий фонетика;
- б) суперсегментал фонетика;
- в) типологик ёки қиёсий- типологик фонетика;
- г) экспериментал фонетика.

316. Тарихий-фонетик ва фонологик ўзгаришларни ўрганишдаги фонетик ва фонологик қонуниятлар нечта типга бўлинади ва улар қайсилар?

- а) иккита, умумий ва хусусий фонетик қонуниятлар;
- б) иккита, диахроник ва синхроник фонетик қонуниятлар;
- в) учта, умумий, хусусий, диахроник фонетик қонуниятлар;
- г) тўрта, умумий, хусусий, диахроник, синхроник фонетик қонуниятлар.

317. Барча тилларга хос бўлган универсал ҳолдаги тартиб ва қоидаларни белгилаб берувчи фонетик ва фонологик тип қайси?

- а) хусусий фонетик қонунунятлар;   в) диахроник фонетик қонуниятлар;
- б) умумий фонетик қонуниятлар;   г) синхроник фонетик қонуниятлар.

318. Сингармонизм фанда қандай изоҳланади?

- а) грек. *syn*-бирга, *harmonia*-оҳангдошлик. Кейинги товуш таъсирида олдинги товуш ўхшаб қолади;
- б) лот. *syn*-бирга, *harmonia*-оҳангдошлик. Олдинги товуш таъсирида кейинг товуш унга ўхшаб қолади;
- в) грек. *syn*-бирга, *harmonia*-оҳангдошлик. Сўзнинг асоси ва аффикс таркибидаги унлиларнинг ўзаро уйғунлашуви, гармонияси;
- г) лот. *syn*-бирга, *harmonia*-оҳангдошлик. Унлиларнинг уйғунлашуви ва уларнинг гармонияси.

319. Сингармонизм қонунияти туркий тилларда нимада билинади?

- а) сўз ўзагидаги унлининг унинг аффиксидаги унли билан уйғунлашуви;
- б) сўз ўзагидаги ундошнинг унинг аффиксидаги ундош билан уйғунлашувида;
- в) сўз ўзагидаги ундошнинг унинг аффиксидаги унли билан уйғунлашувида;

г) сўз ўзагидаги унлининг унинг аффиксидаги ундош билан уйғунлашуви.

320. Қирғиз тилида сингармонизм қонуниятига мисол бўлувчи қаторни топинг.

а) аттар, баштар;

в) бурун, қурум;

б) барар, гашар;

г) оттуз, мойун, тунду;

321. Фонетик ва фонологик қонуниятлардан қайси бири айрим тиллар учун хос?

а) диахроник фонетик қонуниятлар;

б) синхроник фонетик қонуниятлар;

в) умумий фонетик қонуниятлар;

г) хусусий фонетик қонуниятлар.

322. Бошқа туркий тилларга хос бўлган сингармонизм илгари ўзбек тилида мавжуд бўлганда унли фонемалар нечта эди?

а) саккиз-тўққизта;

в) тўққиз-ўнта;

б) ўн-ўн биттта;

г) ўн бир-ўн иккита)

323. Қандай фонетик ва фонологик аломатлар фақатгина ўзбек тилига хос?

а) унлиларнинг тилнинг кўтарилиши (юқори, ўрта, қуйи) ва лабнинг ҳолатига кўра фонологик оппозицияни ташкил этиши;

б) унлиларнинг уйғунлашуви ва уларнинг гармонияси;

в) тилдаги товуш ўзгаришлари ва урғунинг табиатига оид хусусиятлари;

г) тилдаги янги талаффуз тенденциялари.

324. Ўзбек тилида о фонемаси ҳақида икки хил таъриф мавжуд бўлиб, биринчиси қандай изоҳланади?

а) ташқи факторларга асосланиб, ўзбек тилидаги о фонемаси форс-тожик тилининг таъсири остида ҳосил бўлган деб ҳисобланади;

б) ўзбек тилидаги о фонемаси ташқи факторларга асосланиб, а фонемасининг лаб ва чуқур тил орқа ундошларидан кейин келиб олашганини кўрсатади;

330. Диахроник (тарихий) фонетика ва фонологияга тўғри таъриф берилган қаторни топинг.

- а) тилдаги фонетик хусусиятларнинг жаҳон тилларининг ўхшаш ва фарқли аломатларини ўрганувчи соҳа;
- б) нутқ товушларининг ҳосил бўлиши ва уларнинг хусусиятларини ўрганувчи соҳа;
- в) бирор тил шевасига хос бўлган тил бирликларини ўрганувчи соҳа;
- г) айрим бир тилнинг тарихида рўй берган тарихий-фонетик ва фонологик ўзгаришларни тарихий ходисаларни ўрганувчи тил тарихининг бир соҳаси.

331. Ҳозирги даврда бўлаётган бир қанча тиллардаги ёки маълум бир тилдаги ўзгаришлар ва урғунинг табиатига оид хусусиятларни изоҳлаб берувчи қонуният-...

- а) умумий фонетик қонуниятлар;
- б) хусусий фонетик қонуниятлар;
- в) диахроник фонетик қонуниятлар;
- г) синхроник фонетик қонуниятлар.

332. Ҳозирги ўзбек тилида унлилар тил олди ва тил орқа ундошларидан кейин тил орқа вариантларига эга бўлади. Бу қайси қонуниятга хос?

- а) умумий фонетик қонуниятлар;
- б) хусусий фонетик қонуниятлар;
- в) диахроник фонетик қонуният;
- г) синхроник фонетик қонуният.

333. Тарихий фонетик ва фонологик ўзгаришларнинг туркий тиллар ва уларнинг шеваларига хос бўлган ходисалар қайси қаторда тўғри берилган?

- а) умлаут;
- б) аблаут;
- в) конвергенция ва дивергенция;
- г) о, й, ж, ё – лашиш ҳодисалари.

334. Умлаут (нем. Umlaut-унлини алмаштириш) ҳодисасига тўғри изоҳ берилган қаторни топинг.

- а) ички функциядаги товуш алмашиниш;
- б) тил орқа лабланган унлиларнинг кейинг бўғиндаги (ж) товуши таъсирида тил олди ҳолатига ўтиши;

в) икки фонеманинг бир фонемага бирлашуви ;

г) бир фонеманинг икки фонемага ажралиши.

335. Аблаут ҳодисаси тилшуносликда қандай изоҳланади?

а) ички флексиядаги товуш алмашуви;

б) икки фонеманинг бир фонемага бирлашуви;

в) бир фонеманинг икки фонемага ажралиши;

г) тил орқа унлиларнинг кейинг бўғиндаги (ж) товуши таъсирида тил олди ҳолатига ўтиши.

336. Умлаут ва аблаут қайси тиллар учун хос?

а) ҳинд;

в) герман;

б) славян;

г) туркий.

337. Икки фонеманинг бир фонемага бирлашуви нима деб аталади?

а) стеногрфия;

в) дивергенция;

б) гаплоглогия;

г) конвергенция.

338. Бир фонеманинг икки фонемага ажралиши нима деб аталади?

а) конвергенция;

в) тонограмма;

б) дивергенция;

г) умлаут ёки аблаут;

339. Ўзбек тили тарихида бўлган тил олди ва тил орқа, қисқа ва чўзиқ унли фонемалар кейинчалик бирлашиб, ўрта чўзиқликка эга бўлган 6 та унли фонемани ҳосил қилган. Ушбу ҳодиса фонетик ва фонологик ўзгаришларнинг қайси турига киради?

а) умлаут ёки аблаут;

в) конвергенция;

б) о, й, ж, ё – лашиш ҳодисалари;

г) дивергенция.

340. Қадимги туркий тилда битта а фонемаси кейинчалик икки фонемага ажралган. Бу ҳодиса қайси жараённинг натижасидир?

а) умлаут;

в) конвергенция;

б) аблаут;

г) дивергенция.

341. Нутқда товушларнинг қўшни товушлар натижасида миқдор ва сифат белгиларининг ўзгариши ... дейилади.

а) комбинатор ўзгариш;

в) умлаут ёки аблаут;

б) позицион ўзгариш;

г) конвергенция ва дивергенция;

348. Славян қабилаларида дўстлик ва ҳурмат белгисини ифодаловчи предметлар?

- а) оқ ранг ва оқ маржон;
- б) меҳмонни нон ва туз билан кутиб олиш;
- в) трубка чекиш;
- г) қўшиқ айтиб давра атрофини айланиш.

349. Геродотнинг хикоя қилишича, скифлар форсларга бир қанча нарсалар жўнатганлар. Бу “предмет мактуби” қуйидагича ўқилган. “Агар сиз форслар, қуш каби осмонда уча олмасангиз, қурбақа каби ботқоқликда сакраб юролмасангиз, сичқон сингари ерга яширина олмасангиз бизнинг камонларимиздан отилган ўқлар зарбидан йўқ бўлиб кетасизлар”. Улар жўнатган предметлар қайсилар?

- а) қуш, қурбақа, сичқон ва камон;
- б) қуш, қанот, қурбақа, камон;
- в) қанот, ботқоқлик, турпоқ, ўқ;
- г) камон, ўқ, қуш, сичқон.

350. Абстракт тушунча - ...

- а) борлиқдаги предметлар тушунчаси;
- б) мавҳум тушунча;
- в) предметни ўйлашимиз биланоқ онгимизда пайдо бўлган тасаввур тушунча;
- г) тил бирлиги ёрдамида номланувчи воқелик.

351. “Предмет мактуби” нима?

- а) ёзув орқали фикр ифодаланган мактуб;
- б) жонли ва жонсиз нарсалар расмини чизиш;
- в) мавҳум тушунчалар орқали фикр баён қилинган мактуб;
- г) предмет орқали фикр баён қилинган мактуб.

352. Вампум деб аталувчи ёзув қайси халқларнинг ёзуви ҳисобланади?

- а) славян;
- б) форс;
- в) ҳинду;
- г) скиф.

353. Вампум деб аталувчи ёзувда оқ ранг нимани ифодалаган?

- а) мусаффо осмон ва гўзал табиат;   в) муҳаббат ва гўзалликни;
 б) оқ сут ва онани;   г) тинчлик ва саломатликни;

354. Қора маржон нимани тасвирлаган?

- а) ёвузликни;
 б) дохийнинг ўлимини;
 в) ёлғончилик ва фирибгарликни;
 г) оила аъзолардан бирининг ўлимини.

ПИКТОГРАФИЯ

355. Ўтмишда ҳозирги замон ёзувлари бўлмаган даврларда одамлар баъзи ҳодиса ва воқеаларни узоқ масофага етказиш ниятини ёки замонда абадийлаштириш мақсадларини жонли ва жонсиз нарсаларнинг расмини чизиш орқали амалга оширганлар ва бундай ёзув нима деб аталган?

- а) пиктографик ёзув;   в) иероглифик ёзув;
 б) логографик ёзув;   г) символик ёзув.

356. Пиктография терминининг луғавий маъносини топинг.

- а) pictus – “чизилган”, grapho – “ёзаман”;
 б) picto – “расм”, grapho – “чизаман”;
 в) pictographik – “рассом”, grapho – “ёзаман”;
 г) pictus – “чизилган”, grapho – “расм”.

357. Пиктографик ёзувнинг бирликлари қайси термин билан аталади?

- а) пиктографлар;   в) пиктограммалар;
 б) логограммалар;   г) диаграммалар.

358. Ўтмишда Мандан қабиласининг бир аъзоси савдогарга 2 бир-бирини кесиб ўтган чизиқ ва бу кесмаларнинг бир томонига бир милтиқ билан қундуз ва унинг устига 30 та параллел чизиқларни, иккинчи томонига эса савсар, сувсар ва қўтоснинг сурати чизилган мактубни юборгани маълум ва мактуб қандай маънони англатган?

- а) мен савсар, сувсар, қўтос териларини ва 30 қундузнинг терисини бир милтиққа алмаштиришга розиман;
 б) мен сизга савсар, сувсар, қўтоснинг териси, милтиқ ва 30 та қундузнинг терисини жўнатдим;

в) мен савсар, сувсар ва қўтос териларини бир милтиқ ва 30 та қундузнинг терисига алмаштиришга розиман;

г) мен бир милтиқ билан савсар, сувсар, қўтос ва 30 та қундузни овладим.

359. Шимолий Америка маҳаллий халқларида тошбақа қандай рамзий маъно англатган?

а) ҳаёт;

в) дўстлик;

б) бахт;

г) сергаклик.

360. Пиктографик ёзув қандай имкониятларга эга эмас эди?

а) расмлар орасидаги муносабатларни, уларни тартибини кўрсата олмайди;

б) бир мактубни бир неча хил ўқишга, талқин қилишга олиб келади;

в) мавҳум тушунчаларни акс эттиришнинг иложи йўқ;

г) а, б, в жавоблар тўғри.

ЛОГОГРАФИК, ИЕРОГЛИФИК ВА МИХСИМОН ЁЗУВ

361. Жамият таракқиётида пиктографик ёзув аста-секин мукаммаллашиб борди ва натижада ...

а) михсимон ёзув пайдо бўлди;

в) иероглифик ёзув пайдо бўлди;

б) идеографик ёзув пайдо бўлди;

г) символик ёзув пайдо бўлди.

362. Идеографик ёзув баъзи олимлар томонидан қандай атама билан изоҳланади?

а) логографик;

в) михсимон;

б) иероглифик;

г) пиктографик.

363. Нима учун олимлар идеографик ёзувни логографик ёзув деб аташади?

а) чунки бундай ёзувдаги символлар фақат бизни ўраб турган муҳитдаги нарса-предмедларни акс эттиради;

б) логографик ёзув ҳабар қилиниши лозим бўлган мазмунни анча муфассал акс эттира олади;

в) логографик ёзув барқарор логограммалардан ташкил топганлиги учун;

г) фақат бизни ўраб турган муҳитдаги нарса-предмедларни акс эттириб қолмай, тилдаги сўзларни ҳам акс эттиради.

в) Сюй Шен;

г) Син Сизян.

370. I-II асрларда яратилган хитой иероглифларининг каталогига нечта иероглиф киритилган?

а) 40 минг;

в) 2-5 минг атрофида;

б) 10,5 минг;

г) 15 минг.

371. Хитой тилининг тўлиқ луғатларида неча минг иероглиф кайд қилинган?

а) 20 минг;

в) 2-5 минг;

б) 40 мингдан ортиқ;

г) 10,5 минг.

372. Маълум шаклларнинг маълум предметларга боғланиб қолиши билан ... жумлани давом эттиринг.

а) ёзув шакллари пайдо бўла бошлайди;

б) ёзув шакллари барқарор ва доимий бўлиб, у ҳамма вақт кишилар томонидан бир хил қабул қилинади;

в) бу шакллар билан улар ифодалаётган предметлар орасидаги ўхшашлик аҳамията эга бўлмай қолади;

г) бу шакллар ва предметлар орасидаги маъно бузилади.

373. Маълумки ёзув шакллари маълум шароитларда бошқаларга тегишли маълумотларни етказиш мақсадида қўлланилади ва инсонлар томонидан тез ёзиш ва кўпроқ маълумот етказиш мақсадида одамлар шаклларнинг баъзи иккинчи даражали элементларини тушуриб қолдирадилар ва натижада ... таърифни давом эттиринг.

а) улар ифодалаётган маъно ўзгариши мумкин;

б) ёзув шакллари ўзгариб кетишига сабаб бўлади;

в) бу шакллар билан улар ўртасидаги ўхшашлик камайиб, улар охири йўқ бўлиб кетиши мумкин;

г) ёзувнинг қисқарган шакллари ёки қисқартма сўзлар пайдо бўлади.

398. Славян алифбоси IX аср охири X аср бошларида пайдо бўлди ва бу ёзув VII-VIII аср грек ёзувини қайта ишлаш натижасида юзага келиб, тилшуносликда... номини олди.

- а) грек ёзуви;
- б) славян ёзуви;
- в) кириллица ёзуви;
- г) оромий ёзуви.

399. Ўзбек халқи қачондан рус графикасига асосланган ёзувга ўтди?

- а) 1929 йилдан;
- б) 1940 йилдан;
- в) 1930 йилдан;
- г) 1918 йилдан.

ГРАФИКА

400. Графика терминиға берилган энг тўғри таърифни топинг.

- а) тўғри ёзув деган маънони ифодалаб, алфавитнинг ёзувдаги қўлланиш қоидалари, яъни сўзларни тўғри ёзиш қоидаларини белгилашдир;
- б) маълум тилнинг тўғри талаффуз норма ва қоидалари тўпламидир;
- в) ёзилган, ифодаланган деган маъноларни англатиб, ҳарфларни ёзилиш формаларини ва ҳарф билан товуш орасидаги муносабатни ўрганадиган фандир;
- г) тўғри жавоб берилмаган.

401. Графиканинг ўрганиш объектини аниқланг.

- а) ҳарфларнинг ёзилиш формалари, турлари, хусусиятлари, сўзлардаги ўрни ва улар ифодалаган товушларнинг хусусиятлари каби масалалар;
- б) одатда товушлар турли график формаға эға бўлади. булар ўртасидаги фарқни аниқлаш;
- в) алфавитнинг ёзувдаги қўлланиш қоидалари, яъни сўзларнинг тўғри ёзиш қоидаларини белгилаш;
- г) ҳарф ва товуш ўртасидаги муносабат.

402. Пиктографик ёзув қандай эҳтиёжлар учун фойдаланилади?

- а) кўча ҳаракати қоидаларини кўрсатишда;
- б) картографияда;
- в) математикада;

г) реклама эҳтиёжлари учун.

403. Меҳмонхоналарда маҳаллий тилни билмайдиган хорижийларнинг ишини осонлаштириш учун қайси ёзувдан фойдаланилади?

а) идеографик;

в) пиктографик;

б) логографик;

г) иероглифик;

404. Биз идеограммалардан қаерда, қандай эҳтиёжлар учун фойдаланамиз?

а) сартарошхоналар ва офисларнинг эшикларига сурат солишда;

б) реклама эҳтиёжлари учун;

в) картография, математика ва химияда;

г) оғзаки мулоқот эҳтиёжи учун.

ОРФОГРАФИЯ

405. Орфографиянинг асосий вазифаси нима?

а) тўғри ўқиш қоидаларини ўрганиш;

б) алфавитнинг ёзувдаги қўлланиш қоидаларини ўрганиш;

в) сўзларни тўғри ёзиш қоидаларини ўрганиш;

г) б ва в жавоблар тўғри.

406. Қумлоққа, теракка, эшикка сўзлари қайси тамойил асосида ёзилган?

а) фонетик;

в) идеографик;

б) тарихий;

г) фонематик.

407. Қайси тилнинг орфографиясида фонетик тамойил кўпроқ қўлланилади?

а) рус;

в) белорус;

б) инглиз;

г) ўзбек.

408. Ўтмишда қандай ёзилиб келинганлигига асосланган тамойил нима дейилади?

а) фонематик;

в) символик;

б) анъанавий;

г) фонетик.

409. – ди, - и(б) каби қўшимчаларнинг қандай талаффуз қилинишидан қатъий назар бир хил ёзилиши қайси тамойил асосида?

а) морфологик;	в) символик;
б) фонетик;	г) анъанавий.

410. Тилдаги ёнма-ён турган икки ўхшаш элементнинг бир-бири билан қўшилиб кетиши ва улардан фақат биттасининг талаффуз қилиниши нима дейилади?

а) фонология;	в) символика;
б) гаплогия;	г) идеография.

411. Қайси тамойил фонетика ажрата олмайдиган лексик омонимларнинг фарқини кўрсатади?

а) символик;	в) тарихий;
б) идеографик;	г) фонематик.

ЁЗУВНИНГ МАХСУС ТУРЛАРИ

412. Стенография сўзи қайси тилдан олинган?

а) юнон;	в) араб;
б) лотин;	г) грек.

413. Стенография ёзуви кимлар томонидан қўлланилади?

а) оддий халқ;	в) маълум ҳудуд вакиллари;
б) мутахассислар;	г) тилшунослар.

414. Стенография ва транскрипция ёзувнинг қайси турига киради?

а) умумий;	в) фонетик
б) шаклий;	г) махсус.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

415. Сўзларнинг ҳосил бўлиши, луғат таркибининг бойиши ва нутқда ишлатилиши, маъноларнинг ўзгариши каби бир қатор масалаларни қайси соҳа ўрганади?

а) грамматика;	б) лексикология;

в) синтаксис; г) морфология.

416. Грекча маъно, белги маъноларини англантиб, лексик бирликларнинг маъно томонларини ўрганувчи соҳа нима дейилади?

а) лексикология; в) семасиология;

б) терминология; г) графика.

417. Сўздан йирик бўлган нутқ бирликлари, сўз бирикмалари ва гаплар ҳам икки планли бўлиб, уларнинг қайси жиҳатлари кўпроқ грамматика ва семантика алоқаси доирасида қаралади?

а) ифода ; в) ифода ва мазмун;

б) мазмун; г) шакл ва ифода.

418. Тилнинг энг асосий ва марказий бирлиги нима деб аталади?

а) сўз; в) сўз бирикмаси;

б) гап; г) ибора.

419. Тилнинг ифода плани ва мазмун плани нимада намоён бўлади?

а) сўзда; в) ифодада;

б) нутқда; г) мазмунда.

420. Сўз бирикмалари ва гапларнинг ифода ва мазмун жиҳатлари кўпроқ қайси соҳа доирасида қаралади?

а) синтаксис; в) грамматика ва семантика;

б) синтактик семантика; г) фонетика.

421. Сўз тилнинг асосий ва марказий бирлиги бўлишига сабаб нима?

а) тилдаги кўпгина хусусият ва ҳодисаларни ўрганиш сўзни илмий тадқиқ этиш билан бошланади;

б) сўз ҳар томонлама шаклланган бирлик;

в) сўз якка ҳолда қўлланила олади;

г) б ва в жавоблар тўғри.

422. Икки планга – ифода ва мазмун жиҳатга эга бўлган бирликлар қайсилар?

а) фонема; в) сўз, сўз бирикмаси, гап;

б) товуш; г) фраза, бўғин.

- а) ёзма; в) фонетик;
б) оғзаки; г) грамматик.

430. “Сўз график жиҳатдан бир ёки бир неча харфлар бирикмаси” — деб изоҳланиши унинг қайси формасига хос?

- а) график; в) фонетик;
б) ёзма; г) оғзаки.

431. Қўшма сўзлар тузилиши жиҳатдан сўз бирикмаларига ўхшаса ҳам, қандай томонлари билан ажралиб туради?

- а) яхлит маъноси билан; в) бўлимга тегишлилиги билан;
б) бажарадиган вазифаси билан; г) уларнинг фарқи йўқ;

432. Қайси жиҳатдан сўзнинг атама бирлик эканлиги, яъни ном қўйиш билан боғлиқ томони ўрганилади?

- а) лексик; в) морфологик;
б) семантик; г) фонологик.

433. Сўзнинг фонемалар таркиби ва унинг акцент (урғу) структурасини ўрганадиган жиҳат қайси?

- а) морфология; в) лексик;
б) фонология; г) семантик.

434. “У минимал чегараланган гап ёки минимал синтактик бирлик бўлиб, уни гапда бошқа сўзлар ёки бир сўзнинг бошқа маънолари билан алмаштириш мумкин” — деган қараш қайси бирликка хос?

- а) сўз; в) гап;
б) сўз бирикмаси; г) ибора.

435. Сўз семантик ва грамматик яхлитликни ўзида мужассамлаштирувчи бирликдир. У тил структурасида формал ва маъно жиҳати билан неча босқичда илмий тадқиқ этилади?

- а) 2 босқич; в) 4 босқич;
б) 3 босқич; г) тадқиқ этилмайди.

436. Сўзларни ўрганишда сўзнинг фонологик ва морфологик томонлари қайси жиҳатни ўзида акс эттиради?

а) формал;	в) қўшимча;
б) мазмун;	г) акс эттирмайди.

СЎЗ ВА ТУШУНЧА

437. Сонлар ҳам ўзича номинатив функция бажармайди, лекин уларнинг бундай функция бажариши қачон рўй беради?

а) эга вазифасида келганда;	в) каср сон бўлганда;
б) отлашганда;	г) бундай вазифа бажармайди.

438. Нутқ ситуациясида номинатив функция бажариб истаган предмет ёки ҳодисани аташи мумкин бўлган сўз туркуми қайси?

а) от;	в) феъл;
б) сифат;	г) олмош.

439. Сўзларни нутқ жараёнида ёки матнда ишлатиш ўрни нима дейилади?

а) функция;	в) валентлик;
б) контекст;	г) аномастика.

440. Айрим олинган сўзга тегишли бўлиб, бошқа сўзлардан фарқлай олувчи маъно нима деб юритилади?

а) лексик маъно;	в) коннотатив маъно;
б) грамматик маъно;	г) денотатив маъно.

441. Сўз маъносининг предметга алоқаси, лотинча – “кўрсатувчи”, инглизча – “алоқадор” маъноларини ифодалаш нима дейилади?

а) денотатив алоқа;	в) грамматик алоқа;
б) коннотатив алоқа;	г) лексик алоқа.

442. Қандай алоқа орқали турли сўзлар ўртасидаги муносабатлар, уларни ўхшаш ва фарқли томонлари аниқланиб, сўзлар ҳар хил гуруҳ ва типларга ажратилади ?

а) коннотатив алоқа;	в) структурал алоқа;
б) денотатив алоқа;	г) сигнификатив алоқа.

в) метафора; г) моносемия.

462. Метонимия сўзи қайси тилдан олинган ва қандай маъно билдиради?

- а) грек – ўхшатиш; в) лотин – кўчириш;
б) грек – қайта номлаш; г) лотин – тенглашиш.

463. Бир предмет номининг иккинчисига улар ўртасидаги ҳақиқий алоқанинг мавжудлигига асосланган маъноси.

- а) метафора; в) метонимия;
б) синекдоха; г) функционал кўчиш.

464. “Келгуси учрашувга атлас кий, атлас” қайси маъно кўчиш усули қўлланган?

- а) метафора; в) синекдоха;
б) метонимия; г) функционал кўчиш.

465. Синекдоха ўзи нима?

- а) грек – одатдаги тушуниш; в) грек – ўхшатиш;
б) лотин – кўчириш; г) инглиз – қайта номлаш.

466. Қисм орқали бутунни, бутун орқали қисмни ифодалаш бу – ?

- а) метонимия; в) функционал кўчиш;
б) синекдоха; г) метафора.

ОМОНИМЛАР, УЛАРНИНГ ТИПЛАРИ ВА МАНБАЛАРИ

467. Омоним ўзи нима?

- а) грек – бир хил; в) инглиз – ўхшаш;
б) лотин – ҳар хил; г) грек – маънодош.

468. Бир хил айтилиб, ёзилиб турли маъноларни ифодаловчи сўзлар нима дейилади?

- а) омоним; в) синоним;
б) лексема; г) антоним.

469. Омографлар қандай омонимлардир?

- а) ёзилиши бир хил, лекин талаффузи ва маъноси ҳар хил;
- б) маъноси ҳар хил;
- в) ёзилиши ҳар хил;
- г) айтилиш бир хил, маъноси ҳар хил.

470. Баъзи омонимлар она тилидаги сўзнинг ёзилиши ёки айтилишига бошқа тилдан кирган сўзнинг ёзилиши ёки айтилишининг мос келиб қолиши натижасида ҳосил бўлади. Қуйидагилардан қайси бири бунга мисол бўла олади.

- а) ўт; в) курт;
- б) ток; г) қурит.

471. Маъно жиҳатдан фарқланувчи, бироқ айтилиши ва ёзилиши бир хил бўлган омонимлар нима дейилади?

- а) тўлиқ омоним; в) омографлар;
- б) тўлиқ бўлмаган омоним; г) омофонлар.

472. Омонимларнинг келиб чиқишидаги муҳим омил нима?

- а) тилдаги товуш ўзгаришлари, ёзув қоидалари, семантик силжишлар;
- б) семантик силжишлар, талаффузлар;
- в) товуш ўзгаришларинеологизмлар;
- г) оғзаки нутқ.

СИНОНИМЛАР

473. Синоним атамасининг маъноси нима?

- а) грекча – бир хил маънодаги ном; в) инглизча – ўхшаш;
- б) лотинча – ҳар хил маънодаги ном; г) лотинча – қарши.

474. Бир тушунча, ҳодиса, предмет, белгини ифодаловчи, маънолари ўхшаш ёки яқин бўлган турли маъно оттенкаларини ва экспрессив стилистик бўёқларни фарқлаш учун хизмат қилувчи сўзлар нима дейилади?

- а) омонимлар; в) омографлар;
- б) синонимлар; г) паронимлар.

в) грамматик - фонетик; г) семантик - фонетик.

483. Грамматик антонимларга мисоллар келтиринг.

а) тузли – тузсиз; в) яхши – ёмон;

б) чўзиқ – қисқа; г) оқ – қора.

484. Конверсион антонимларга мисоллар келтиринг.

а) ишли – ишсиз; в) уриш – тинчлик;

б) қонуний – ноқонуний; г) атака – қонратака.

485. Бадий адабиётда антонимларни қўллаш санъати нима дейлади?

а) тажнис; в) ташхис;

б) антитеза; г) таносуб.

ТАБУ ВА ЭВФЕМИЗМ

486. Табу қайси тилдан олинган.

а) полинезия; в) мексика;

б) поляк; г) грекча.

487. Табу сўзининг маъноси нима?

а) шахсий ва диний жиҳатдан бирор нарсани ман этиш;

б) ахлоқий ва маданий жиҳатдан ишлатиши ноқулай бўлган сўзларни ишлатилиши;

в) четдан кирган сўзларни ўрнига қўллаш;

г) шеваларни ишлатилиши.

488. Эвфемизм ўзи нима?

а) грекча – яхши, майин гапираман;

б) лотинча – ёмон гапираман;

в) инглизча – сўзлашув;

г) грекча – маъноли сўзлашиш.

489. “У қилдинг, бу қилдинг ишни расво қилдинг” эвфемизмни топинг.

а) расво; в) у, бу;

б) қилдинг; г) бу қилдинг.

490. Ахлоқий ва маданий жиҳатдан айтилиши ноқулай деб топилган сўзлар ўрнида қўлланувчи сўз ва иборалар нима дейилади?

а) эвфемизм;	в) семалогия;
б) стилистика;	г) табу;

491. Қуйидагиларнинг қайсилари эвфемизмларга мисол бўла олади.

а) чечак – гул;	в) чучмома – чечак;
б) лола – лолақизғалдоқ;	г) лола – гуллар.

492. Ўзбек тилида чаённинг номи табуланиб, унинг ўрнига қандай сўзлар ишлатилади?

а) эшак, беном;	в) номи йўқ, чаён;
б) беном, ақраб;	г) чаён табуланмайди.

493. Хотин сўзига мос эвфемизмни топинг.

а) рафиқа;	в) жувон;
б) кампир;	г) келин.

ТЕРМИНОЛОГИЯ

494. Терминология сўзининг маъноси нима?

а) грекча – атама;	в) грекча – майдон;
б) лотинча – чегара, охирги нуқта;	г) французча – “тарихий сўз”.

495. Терминологияга берилган тўғри таърифни топинг.

- а) фан, техника, санъат ва маданиятга оид терминлар йиғиндиси;
б) тарихга оид сўзларнинг ўрнида ишлатилувчи сўзлар;
в) белгиларни ифодаловчи чизгилар;
г) ахлоқий нормага риоя қилувчи сўзлар.

496. Терминлар бадий асарларда қандай талабга кўра ишлатилади?

а) стилистик;	в) грамматик;
б) фонетик;	г) семантик.

497. Ўзбек тилининг ички ресурслари манбаида пайдо бўлган терминларни топинг.

а) тўлдирувчи, кўшма гап;	б) кесим, антоним;

в) хол, феъл; г) терминология, кесим.

498. Ўзбек тилига ўзлашган сўзларни топинг.

а) биология, она тили; в) химия, илдиз;

б) физика, лотин; г) грек, меҳнат.

499. Фазага илк бора қанот қоқанни,

Икар деб атамиш хаёлан инсон.

Юқоридаги контекстда одам билан тенглаштирилган терминни топинг.

а) икар; в) инсон;

б) қанот; г) фазо.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

500. Таркиби анча мураккаб бўлган турғун бирикмалар қандай бўлади?

а) фонема; б) атама;

в) ибора; г) эвфемизм.

501. Фразеология сўзи қайси тилдан олинган ва қандай маънони англатади.

а) лотинча (тузиш, қуриш); б) инглизча (фразема, сўз);

в) грекча (ибора, сўз); г) немисча (сўз).

502. Фразеология тилшуносликнинг қайси соҳасига кирувчи бўлим сифатида қаралади?

а) грамматика бўлимига киради, чунки маъноси бир гапга тенг;

б) лексикология бўлимига киради, чунки маъноси бир сўзга тенг;

в) тилнинг семасиология бўлимига киради;

г) тилнинг стилистика бўлимига киради.

503. Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг турғун боғланмаси бу...

а) фразеологизмлар; б) фразалар;

в) терминологик сўзлар; г) вариантдош сўзлар.

в) лотинча- тарихий;

г) немисча- отмишга оид.

529. “Ўмиз” сўзининг ҳозирги кундаги маъноси нима ва у қандай сўзлар;

а) историзм (товон);

г) ҳозирда маънога эга бўлмаган

б) архаик (кўкрак);

историзм.

в) историзм (тўпик);

ТИЛ ЛУҒАТ ТАРКИБИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ ЙЎЛЛАРИ.

530. Тил луғат таркиби тараққиётининг асосан тўрт усули мавжуд ва улар тўғри кўрсатилган жавобни топинг.

1) фонетик усул;

4) семантик;

7)

сўз

2) морфологик;

5) грамматик;

ўзлаштириш.

3) стилистик;

б) обривацион;

а) 1,4,5,7; б) 2,3,4,6; в) 3,4,5,7; г) 4,5,6,7.

531. Қандай усул орқали сўз ясалганда сўз яшаш асоси, ясалган сўз ҳамда сўз ясовчи воситаларга кўра фарқ қилади?

а) грамматик усул;

в) фонологик усул;

б) морфологик усул;

г) сўз ўзлаштириш усули.

532. *Музёрар, темир йўл, сўз боши* каби сўзлар қайси усулнинг яққол намунасидир?

а) грамматик усул;

в) фонологик усул;

б) морфологик усул;

г) сўз ўзлаштириш усули.

533. Сўз қўшиш йўли билан сўз яшаш барча тилларга хосдир. Бу усул айниқса қўшимчаси бўлмаган қайси тилларда кенг ривожланган;

а) венгер, якут;

в) хитой, бирма;

б) латиш, турк;

г) япон, тибет.

534. Ўзбек тилида морфологик усул билан сўз яшашнинг уч тури мавжуд. *Давлат-бадавлат, ташвиш- беташвиш* каби сўзлар уч усулдан қай бирига мисол бўла олади;

а) суффиксал усул;

б) префиксал усул;

в) суффиксал-префиксал усул; г) инфиксал усул.

535. Сергаплик, бақувватлик каби сўзлар қайси усулга хос;

а) суффиксал усул; в) суффиксал-префиксал усул;

б) префиксал усул; г) фонетик усул.

536. Суффиксал усулга мисол берилган қаторни топинг?

а) бош-бошлик; б) гап-сергап; в) серҳосиллик; г) АҚШ; БМТ.

537. Янги сўзининг одатдаги урғуси қандай грамматик маънони ифодалайди?

а) от; б) равиш; в) сифат; г) боғловчи.

538. Янги сўзининг ноодатий урғуси қандай грамматик маънони ифодалайди?

а) от; б) равиш; в) сифат; г) боғловчи.

539. Батарея (техник термин-электр батареяси); батарея (ҳарбий термин) каби омонимлик қайси усулга хос?

а) грамматик; б) морфологик; в) стилистик; г) семантик.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

540. Сўзларнинг бирор мақсадда тўпланиб, тартибга солинган йиғиндиси нима дейилади?

а) сўзлар занжири; в) луғат;

б) гап; г) тил таркиби.

541. Луғат тузишнинг назарий ва амалий принциплари ҳақидаги соҳа бу—

а) лексика; в) лексикография;

б) лексикология; г) диалектика.

542. Луғат тузувчи мутахассислар нима деб аталади?

а) лексикологлар; в) тилшунослар;

б) лексикографлар; г) тилчилар.

543. Луғатлар энциклопедик ва филологик бўлади. Фан, техника, маданиятнинг барча соҳаларига оид тушунчалар изоҳланса ... дейилади.

- а) энциклопедик луғат;
- б) филологик луғат;
- в) чаппа луғат;
- г) этимологик луғат.

544. Қандай луғатда сўз ва сўз бирикмасига асосий эътибор берилади?

- а) энциклопедик луғатда;
- б) тушунча луғатда;
- в) филологик луғатда;
- г) таржима луғатда.

545. Сўзларнинг қандай харф билан тугаганига қараб алфавит тартибида тузилган луғат бу-?

- а) морфемик луғат;
- б) изоҳли луғат;
- в) чаппа луғат;
- г) таржима луғат.

546. Изоҳли луғатлар тузилишига кўра алфавит ва уя тартибидаги луғатлардан иборат бўлади. Уя тартибидаги луғатда...

- а) фақат ўзақларгина алфавит тартибида жойлаштирилади;
- б) барча сўзлар алфавит тартибида жойлаштирилади;
- в) сўзларнинг тугаган ҳарфлари алфавит тартибида жойлаштирилади;
- г) асосий терминлар алфавит тартибида жойлаштирилади.

547. Сўзнинг келиб чиқишини кўрсатиш билан чегараланадиган луғатлар -?

- а) таржима луғат;
- б) этимологик луғат;
- в) морфемик луғат;
- г) синоним луғат.

548. Соҳа луғатлари ичида кенг тарқалгани -?

- а) изоҳли луғат;
- б) морфемик луғат;
- в) терминологик луғат;
- г) тушунча луғат.

549. Сўзларнинг қандай морфемалардан тузилганлиги алфавит тартибида изоҳланса - ?

- а) изоҳли луғат;
- б) морфем луғат;
- в) таржима луғат;
- г) синоним луғат.

550. “Лексикография” сўзи қайси тилдан олинган?

- а) лотинчадан;
- б) немисчадан;
- в) арабчадан;
- г) грекчадан.

551. Фан техникасининг ривожланиши лексикографияда қандай луғатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди?

- а) электрон луғатлар;
- б) синонимик луғатлар;
- в) таржима луғатлари;
- г) сунъий тил луғатлари.

СЎЗНИНГ МАТЕРИАЛ СТРУКТУРАСИ

552. Маълумки, ҳар қандай сўз материал ва маъно томонларининг йиғиндисидан иборат. Мана шу гаптаги “материал” сўзининг луғавий маъносини топинг.

- а) сўзнинг товуш томони;
- б) сўзнинг грамматик томони;
- в) сўзнинг ёзилиш томони;
- г) сўзнинг синтактик томони.

553. Тилнинг энг кичик, бўлақларга бўлинмайдиган маъноли қисми – морфема эканлигидан фойдаланиб, “ишчиларимиздан” сўзида нечта морфема мавжудлигини аниқланг?

- а) 4та: иш-чи-ларимиз-дан;
- б) 3та: ишчи-ларимиз-дан;
- в) 5та: иш-чи-лар-имиз-дан;
- г) 6та: иш-чи-лар-и-миз-дан.

554. Морфемалар бўғинларга тенг келмайди. Лекин баъзида бу учраб туради. Қуйидаги қайси жавобда морфемалар бўғинларга мос келиб қолган?

- а) гул-лар-га;
- б) о-там-дан;
- в) синф-дош-ла-рим;
- г) барча жавоблар тўғри.

555. Морфемалар англатган маъноларига кўра неча турли бўлади, уларни кўрсатинг?

- а) 2 хил: асос морфемалар, аффиксал морфемалар;
- б) 3 хил: сўз ясовчи морфемалар, форма ясовчи морфемалар, аффиксал морфемалар;
- в) фақат асос морфемалардан иборат;
- г) 2 хил: аффиксал грамматик ва сўз ўзгартирувчи морфемалар.

г) тўғри жавоб йўқ.

561. Постфиксал морфемалар ўзакдан кейин жойлашади. Қайси жавобда бу ҳодисага тўғри мисоллар берилган?

а) ойнадек, пахтадан, бефарқ; г) барча жавоблар тўғри.

б) синфдош, ишчи, гулли,
tables;

в) оппок, қордек, қишлоқ;

СЎЗ МАТЕРИАЛ СТРУКТУРАСИНИНГ ЎЗГАРИШИ

562. Сўз материал структурасининг ўзгариши қайси қаторда тўғри берилган?

а) соддалашув, мураккаблашув;

б) соддалашув, мураккаблашув, қайта тузилиш;

в) соддалашув, мураккаблашув, қайта тузилиш, маъно кенгайтириш;

г) тўғри жавоб берилмаган.

563. Сўзларнинг қўшилиш йўли билан ясалган қўшма сўзларнинг сўзларга ёки ўзакка, кўп морфемали сўзга ўтиш ҳодисалари нима дейилади?

а) мураккаблашув;

в) соддалашув;

б) қайта тузилиш;

г) маънонинг кенгайтириши.

564. Ҳозирги ўзбек тилидаги қовурға, қачон, бўрсиқ каби сўзлар илгари морфемаларга ажратилган. Ҳозир эса улар туб сўзлар ҳисобланади. Бу ҳодиса қуйидагилардан қайси бирига мисол бўла олади?

а) соддалашув;

в) қайта тузилиш;

б) мураккаблашув;

г) қайта бўлиниш.

565. Сўзлар бир тилдан иккинчи тилга ўзлашганда қўшма сўзлар туб сўзлар сифатида ўзлашади. М: футбол туб сўз, лекин инглиз тилида: football-қўшма сўз. Бундай ҳодиса қуйидаги қайси ўзгаришга тегишли?

а) мураккаблашув;

б) соддалашув;

в) қайта бўлиниш; г) қайта тузилиш.

566. Сўздаги морфемалар чегарасининг ўзгариши ва бунинг натижасида янги аффиксал морфемаларнинг пайдо бўлишига нима дейилади?

а) мураккаблашув; в) қайта бўлиниш;
б) соддалашув; г) маъно кенгайиши.

567. Ўзбек тилидаги “улар” сўзи асли “ул” ва “ар” дан иборат бўлган. Ҳозир эса у-лар деб морфемаларга ажратилади. Бу ҳодиса қуйидагилардан қайси бирига тегишли?

а) маъно кенгайиши; в) соддалашув;
б) мураккаблашув; г) қайта бўлиниш.

568. Аввал туб деб ҳисобланган сўзларнинг ясама ёки мураккаб сўзлар қаторига, бир морфемали сўзларнинг икки ва ундан ортиқ морфемали сўзларга ўтиб қолиши нима дейилади?

а) мураккаблашув; в) қайта бўлиниш;
б) соддалашув; г) тўғри жавоб йўқ.

569. Рус тилидаги “гравюра” сўзи дастлаб бир ўзак деб қабул қилинган. Тил тарққиёти давомида у уч морфемалардан иборат: грав-юр-а деб қарала бошлади. Бу ҳодиса қуйидаги ўзгаришларнинг қайси бирига мисол бўлади?

а) мураккаблашув; в) қайта бўлиниш;
б) соддалашув; г) маънонинг торайиши.

570. Сўз материал структурасининг ўзгариш ҳодисаларини аниқлашда қайси метод катта аҳамиятга эга?

а) трансформацион метод; в) этимологик метод;
б) қиёслаш методи; г) филологик метод.

571. Тилшуносликда қуйидаги қайси ҳодиса қолганларига нисбатан камроқ учрайди?

а) соддалашув; в) мураккаблашув;
б) қайта бўлиниш; г) а ва б жавоблар тўғри.

г) синфдош, танкотар, йўлдош, уруш.

578. Ўзбек тилида аффиксация (қўшимчалар ёрдамида) ва сўз қўшиш кўпроқ ... учун характерлидир.

а) отлар;

в) сифатлар;

б) феъллар;

г) сонлар.

ГРАММАТИКА

579. Грамматика (тилларнинг грамматик қурилишини ўрганади) икки қисмдан иборат. Уларни кўрсатинг.

а) морфология ва синтаксис;

б) лексикология ва морфология;

в) лексикография ва морфология;

г) синтаксис ва пунктуация.

580. Тилнинг грамматик қурилиши турли томондан ўрганилгани учун грамматиканинг бир неча турлари мавжуд. Бирон-бир тилнинг грамматик қурилишида рўй берган ўзгаришлар тараққиётини ўрганса, у...

а) фалсафий грамматика;

в) тарихий грамматика;

б) қиёсий грамматика;

г) умумий грамматика.

581. Қандай грамматиканинг асосий вазифаси тил ва тафаккур, логик ва грамматик категорияларнинг алоқа қонуниятларини ўрганади?

а) умумий грамматика;

в) қиёсий грамматика;

б) фалсафий грамматика;

г) тарихий грамматика.

582. Умумий грамматика нимани ўрганади?

а) тиллар грамматикасини таққослаб, умумий ва хусусий белгиларни ўрганади;

б) ҳамма тилларга хос бўлган умумий хусусият ва қонуниятларни белгилайди;

в) бирор конкрет тил грамматик қурилишининг синхроник ҳолатларини ўрганади;

г) тўғри жавоб йўқ.

583. Қайси олим хинд-европа тилларида феълларнинг тусланишини такқослаб, тарихини ўрганиб, тилшуносликда агглютинация назариясини яратади?

а) Р. Раск;

в) Л.Блумфилд;

б) Я. Гримм;

г) Ф.Бопп.

584. Қайси тилшуносликда тасвирий дескриптив грамматиканинг мақсад ва вазифаси бошқалардан фарқ қилади?

а) Америка тилшунослигида;

в) Копенгаген тилшунослигида;

б) анъанавий тилшуносликда;

г) Прага тилшунослигида.

585. Тилни илмий ўрганиш учун бир неча методлар мавжуд. Шулардан тилни анализ қилиш методлари қайси олимнинг асарида баён этилган?

а) Л. Блумфилднинг “Тил” асарида;

б) З. Харриснинг “Структуал тилшуносликнинг методлари” асарида;

в) Я. Гриммнинг “Немис тили грамматикаси” асарида;

г) тўғри жавоб йўқ.

586. Ўзбек тилида “китоб” сўзида –б ва –п товушлари эркин алмашади ёки инглиз тилида –s билан of предлоги эркин алмашади. Ahmad’s brother, the brother of Ahmad. Ушбу мисоллар қайси методга тегишли?

а) кўшимча дистрибутцияга;

б) контрол дистрибутцияга;

в) эркин алмашадиган дистрибутцияга;

г) тўғри жавоб йўқ.

587. Қуйидаги қайси метод нотаниш ёзувга эга бўлган тилларнинг текстларини ўрганишда катта ёрдам беради?

а) дистрибутив метод;

г) бевосита ташкил этувчиларга

б) қиёсий метод;

ажратиш методи.

в) трансформацион метод;

588. Америка дескриптив тилшунослигининг иш дастури қайси олим асарида учрайди?

- а) З. Харриснинг “Структуал тилшуносликнинг методлари” асарида;
- б) Л. Блумфилднинг “Тил” асарида;
- в) Я. Гриммнинг “Немис тили грамматикаси” асарида;
- г) тўғри жавоб б ва в.

ГРАММАТИКАНИНГ ТУРЛАРИ

589. Грамматиканинг турлари тўғри саналган қаторни топинг.

- а) тарихий, фалсафий, универсал, қиёсий, тасвирий, трансформацион;
- б) тарихий, умумий, қиёсий, тасвирий, дескриптив;
- в) тарихий, фалсафий, умумий, тасвирий, трансформацион;
- г) тарихий, фалсафий, универсал, умумий, тасвирий.

590. Қуйидаги таъриф грамматиканинг қайси турига мос келади? “Бир тилнинг грамматик қурилишида рўй берган ўзгаришлар тараққиётини ўрганади” .

- а) умумий;   г) қиёсий;   б) тарихий;   в) тасвирий.

591. Фалсафий грамматикага доир “Тил фалсафаси” асари кимнинг қаламига мансуб?

- а) германиялик тилшунос Отто Есперсен;
- б) даниялик тилшунос Отто Есперсен;
- в) франциялик тилшунос Отто Есперсен;
- г) италиялик тилшунос Отто Есперсен.

592. Грамматиканинг қайси турида тилга хос бўлган умумий ва хусусий белгилар ўрганилади?

- а) умумий грамматика;   в) универсал грамматика;
- б) тарихий грамматика;   г) қиёсий грамматика.

593. “Ўтмишда бир неча тиллар учун умумий бўлган лингвистик элементларни аниқлайди”. Бу таъриф грамматиканинг қайси турига тегишли?

- а) эркин алмашадиган дистрибуция;
- б) кўшимча дистрибуция;
- в) контраст дистрибуция;
- г) бевосита ташкил топувчи дистрибуция.

598. Трансформацион анализ нима?

- а) формаларни ядро гаплардан ҳосил бўлиши;
- б) трансформаларни ядро гаплардан ҳосил бўлишини ўрганиш жараёни;
- в) формалар ва трансформаларни ўрганувчи жараён;
- г) трансформаларни текширувчи жараён.

ЛЕКСИК ВА ГРАММАТИК МАЪНО

599. Грамматик маъно ифода қила оладиган воситалар тўғри берилган қаторни топинг.

- а) аффиксация, интонация, мелодика, урғу, такрор;
- б) ички флексия, мелодика, урғу, такт, фраза;
- в) тўғри жавоб йўқ;
- г) а ва б жавоблар тўғри.

600. Такрор грамматик восита сифатида кўпроқ қайси тилларда ишлатилади?

- а) ҳинд, немис, рус тилларида;
- б) немис, индонезия, хитой тилларида;
- в) ҳинд, малай, хитой тилларида;
- г) немис, француз, ҳинд тилларида.

601. “Син” сўзи қайси тилга хос?

- а) хитой;   б) корейс;   в) ҳинд;   г) немис.

602. Турли грамматик маъноларни ифодалаш учун сўз таркибидаги товушларни ўзгариши нима дейилади?

- а) товуш ўзгариши;   в) товушлар таснифи;
- б) флексия (ички);   г) товушлар алмашинуви.

603. Ички флексия қайси тилларда унумсиз ҳисобланади?

а) хитой-тибет;

в) хинд-европа;

б) араб;

г) тўғри жавоб йўқ.

604. Супплетивизм нима?

а) бир сўзнинг турли грамматик формаларининг ҳар хил ўзаклардан ясалиши;

б) сўзларнинг маъноларини ўрганиш;

в) сўзларнинг грамматик маъноларини аниқлаш;

г) сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини аниқлаш.

605. Туркий, фин-угор тилларида грамматик маъно ифода қилишнинг энг асосий воситаси?

а) боғловчилар;

в) аффикслар;

б) кўмакчилар;

г) артикллер.

606. Грамматик маънони ифодаловчи тил воситалари икки катта гуруҳга бўлинади ва улар қайсилар?

а) синтетик ва аналитик воситалар;

б) ёрдамчи ва кўмакчи сўзлар;

в) синтактик ва грамматик воситалар;

г) барча жавоблар тўғри.

607. Синтетик тилларга қайси тиллар киради?

а) форс тили;

в) қадимги хинд-европа тиллари;

б) француз тили;

г) барча жавоблар тўғри .

608. Нотўғри таъриф берилган қаторни топинг.

а) агглютинацияда ўзак билан грамматик аффикслар орасидаги чегарани аниқлаш;

б) агглютинацияда сўз ўзаги грамматик аффиксларсиз қўлланилиши мумкин;

в) агглютинацияда супплетив формалар учрамайди;

г) агглютинацияда бир грамматик аффикс бир неча грамматик маъно англатади.

609. Грамматик категориялар ифодаланиш усулига кўра неча қисмга бўлинади?

а) 3;

б) 2;

в) 4;

г) 5.

610. Аналитик грамматик категориялар нималар орқали ифода қилинади?

- а) фақат ёрдамчи сўзлар;
- б) фақат аффикслар;
- в) фақат аффиксал морфемалар;
- г) ёрдамчи сўзлар ва аффикслар.

611. Рус тилида отларнинг грамматик категориялар сони нечта?

- а) 3;   б) 2;   в) 4;   г) 6.

612. Тўғри жавобни топинг.

- а) эгалик категорияси туркий тиллар учун хос эмас;
- б) грамматик категорияларнинг сони ҳамма тилларда бир хил;
- в) инглиз тилида эгалик маъносини ифодаловчи грамматик воситалар мавжуд;
- г) рус тилида эгалик маъносини ифодаловчи грамматик воситалар йўқ.

613. Нотўғри жавобни топинг.

- а) сон категорияси фақат отларга хос эмас;
- б) сон категорияси сифатларга хос;
- в) сон категорияси феълларга хос;
- г) сон категорияси фақат отларга хос.

614. Ҳинд-европа тилларида кишилик олмошларининг кўплик формаси қайси усул билан ифодаланади?

- а) аналитик;   б) семантик;   в) супплетив;   г) синтактик.

615. Брюки сўзи қайси тилдан олинган?

- а) лотин;   б) рус;   в) француз;   г) инглиз.

616. Аффиксациянинг аҳамияти бўлмаган тил қайси?

- а) ҳинд-европа;   в) сомий;
- б) хитой-тибет;   г) фин-угор.

617. Урғуси эркин бўлган тиллар қаторини топинг.

- а) рус, немис;   в) инглиз, араб;
- б) ўзбек, араб;   г) француз, араб.

в) мен, сен, биз, сиз;

г) ана шу, бу, биз, сиз.

625. Ҳинд-европа тилларида фақат бирликда ёки фақат кўпликда ишлатиладиган отлар бор. Фақат бирлик формада ишлатиладиган отлар қандай номланади?

а) singularia tantum;

в) five apples;

б) pluralia tantum;

г) dil brillen.

626. Фақат кўплик формасида ишлатиладиган сўзлар қандай аталади?

а) le rale pantelon;

в) singularia tantum;

б) les pantelons;

г) pluralia tantum.

КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИ

627. Отларнинг бошқа сўз туркумидаги сўзларга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатадиган категорияси ...

а) замон категорияси;

в) шахс-сон категорияси;

б) сон категорияси;

г) келишик категорияси.

628. Келишик категорияси борликдаги предмет, сифат ва ҳодисалар орасидаги ... кўрсатади.

а) иш-ҳаракат муносабатларини;

б) ҳолат муносабатларини;

в) алоқа муносабатларини;

г) муомала муносабатларини.

629. Келишик қўшимчалари қайсилар?

а) –им, -ингиз, -и, -лари;

в) –дан, -зор, -бон, -истон;

б) –нинг, -ни, -га, -да, -дан;

г) –ча, -хон, -бек, -жон.

630. Келишик маънолари грамматик аффиксал морфемалар орқали ифодаланади. Рус тилидаги мужской род бирлик формасининг қўшимчалари қайси қаторда тўғри берилган?

а) –а, -у, -ом, -е;

в) –ов, -ам, -ами, -ах;

б) –и, -е, -ой, -е;

г) –а, -е, -ом, -ью.

631. Нутқда келишикларнинг қўлланиши учун нечта сўз муносабатга киришиши керак?

- а) бир сўз билан;
- б) учта ва ундан ортиқ сўз билан;
- в) учта сўз билан;
- г) камида иккита сўз билан.

632. Бир-бири билан боғланган икки сўз бир жойда қандай кучга киради?

- а) морфологик кучга;
- б) синтактик кучга;
- в) семантик кучга;
- г) грамматик мунсабатга.

633. Инглиз тилида келишиклар нечта?

- а) 6 та;
- б) 4 та;
- в) 5 та;
- г) 2 та.

634. Хитой-тибет тилларида ва ҳозирги француз тилида нечта келишик шакли бор?

- а) 6 та;
- б) 5 та;
- в) 2 та;
- г) йўқ.

635. Умуман келишик йўқ тиллардаги гапларда сўзлар орасидаги муносабат қандай воситалар ёрдамида амалга оширилади?

- а) синтактик воситалар;
- б) морфологик воситалар;
- в) шахс-сон воситалар;
- г) бошқа грамматик воситалар.

636. Ўзбек тилида 6 та келишик шакли бор. Яна қайси тилда келишик шакллари 6 та?

- а) рус тилида;
- б) инглиз тилида;
- в) француз тилида;
- г) испан тилида.

637. Ўзбек тилидаги бош келишик шакли рус тилидаги қайси падежга мос келади?

- а) родительный;
- б) именительный;
- в) дательный;
- г) предложный.

638. Ўзбек тилида келишик категорияси қайси сўз туркумларига хос?

- а) от ва олмош;
- б) от, сифат, олмош;

в) сифат ва олмош;

г) сон, олмош, от.

639. Келишик категориясига тўғри таъриф берилган қаторни топинг.

а) отларнинг бошқа сўз туркумидаги сўзларга нисбатан бўлган муносабатини кўрсатадиган категория;

б) тарихан ўзгарувчан бўлган категория;

в) тилнинг грамматик қурилиши билан боғлиқ бўлган категория;

г) барча жавоблар тўғри.

640. Ҳозирги немис тилида келаси замоннинг нечта тури мавжуд?

а) 2;

б) 3;

в) 4;

г) 1.

641. Эстон тилида келишик формалари нечта?

а) 14;

б) 10;

в) 12;

г) 5.

ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ

642. Тилларда энг кўп тарқалган категория?

а) сон категорияси;

в) замон категорияси;

б) келишик категорияси;

г) феъл категорияси.

643. Замон категорияси неча турли бўлади?

а) 3 турли;

в) 1 турли;

б) 2 турли;

г) замон категорияси турга бўлинмайди.

644. Ҳозирги замон феъли ифодаланган жавобни белгиланг.

а) мен газета ўқидим;

в) мен газета ўқимоқчиман;

б) мен газета ўқияпман;

г) мен газета ўқимоқчи эдим.

645. Ҳозирги ўзбек тилидаги *эди* тўлиқсиз феъли қайси замон шаклини ташкил қилади?

а) ҳозирги замон феъли;

в) ўтган замон феъли;

б) ҳозирги-келаси замон феъли;

г) келаси замон феъли.

646. Инглиз тилида келаси замоннинг нечта тури бор ва улар қандай воситалар орқали ифодаланади?

а) 4 тури, синтактик;

в) 3 тури, синтаксис;

б) 3 тури, аналитик;

г) 4 тури, аналитик.

а) 2 та;   б) 3 та;   в) 4 та;   г) 5 та.

654. Сўзларни ажратишдаги асосий ғояларни билдирган инглиз олимани топинг.

а) Ч. Фриз;   б) Ф.де Соссюр;   г) М.Ю.Лермонтов;   в) Ф.Бопп.

655. Woggles ugged diggles сўзлари қандай маънони англатади.

а) сўзларни гуруҳларга бўлиш;   б) морфология;
в) сўзларнинг лексик маъноси;   г) ҳеч қандай маъно англатмайди.

656. Чарльз Фриз сўз туркумларини қай тартибда аниқлаган ва улар қайсилар?

а) 6 та ёрдамчи сўз туркуми, 3 та мустақил сўз туркуми;
б) 4 та мустақил сўз туркуми, 15та ёрдамчи сўз туркуми;
в) 5 та мустақил сўз туркуми, 5 та ёрдамчи сўз туркуми;
г) 6 та мустақил сўз туркуми, 5та ёрдамчи сўз туркуми.

657. Чарльз Фриз ҳисобича, 4 та мустақил сўз туркуми тилдаги сўзларнинг неча фоиз (%)ни ташкил қилади?

а) 60% ни;   б) 65% ни;   в) 70% ни;   г) 67%ни.

658. Сўзларни туркумларга семантик, морфологик, синтактик ва сўз ясалиши каби белгиларига кўра ажаратилиши қайси олимларга тегишли?

а) инглиз;   в) рус;
б) ўзбек;   г) француз.

659. Сўз туркумларининг ..... деганда сўзларнинг конкрет маънолари эмас, балки уларни умумлашган маъноси назарда тутилади. Гап сўзларнинг қайси белгиси ҳақида кетяпти?

а) семантик белгиси;   в) синтактик белгиси;
б) морфологик белгиси;   г) сўз ясалиши белгиси.

660. Фейл сўз туркуми морфологик жиҳатдан қандай категорияларга эга?

а) иш ҳаракат ва ҳолатни ифода қилади;
б) замон, нисбат, бўлишли-бўлишсизлик;

в) бўлишли-бўлишсиз, шахс-сон;

г) б ва в жавоблар тўғри.

661. Туркий тилларда сифатдош ва равишдош тусланади, ҳаракат номи-чи?

а) тусланади;

в) фақат турланади;

б) тусланади ва турланади;

г) тўғри жавоб йўқ.

662. Чекмоқ, ўқимоқ, ёзмоқ, кўрмоқ сўзлари хусусиятига кўра қайси туркумга мансуб?

а) феъл;

в) олмош;

б) от;

г) ҳаракат номи.

663. От сўз туркуми гапда қайси гап бўлаги вазифасида келади?

а) бош бўлақлар вазифасида;

б) иккинчи даражали бўлақлар вазифасида;

в) барча гап бўлақлари вазифасида;

г) тўғри жавоб йўқ.

664. Структурализм вакилларида қайси бири сўзларни туркумларга ажратишда дистрибуцион методни асос қилиб олганлар?

а) прагматиклар;

б) дескриптивистлар;

в) функционалистлар;

г) глоссематиклар.

665. Инглиз тилида қатъий сўз тартибини назарда тутиб, сўзларни гапда тутган ўрнига қараб янги дистрибутив усулда сўз туркумларига ажратган шахс ким?

а) Чарльз Фриз;

в) Расмус Раск;

б) Ферденанд де Соссюр;

г) Отто Есперсен.

666. “Сўзларнинг конкрет маънолари эмас, балки уларнинг умумлашган маъноси назарда тутилади”. Бу таъриф сўз туркумларининг қайси белгисига хос?

а) семантик;

в) морфологик;

б) умумий;

г) синтактик.

667. Асосий сўз туркумлари қайсилар?

в) нопредикатив боғланиш; г) тобе боғланиш.

675. “Мен университетда ўқийман” гапи синтактик муносабатнинг қайси турига киради?

а) предикатив муносабат; в) синтагматик муносабат;
б) нопредикатив муносабат; г) парадигматик муносабат.

676. “Грамматик томондан бир-бирига тенг бўлган сўзлар ўзаро муносабатга киришади”. Бу синтактик муносабатнинг тури бўлган нопредикатив боғланишнинг қайси турига тўғри келади?

а) эргаш боғланиш;
б) эргаш боғланиш ва тенг боғланиш;
в) тенг боғланиш ва оҳанг;
г) тенг боғланиш.

677. Тенглашиш муносабати қайси воситалар орқали ифодаланади ва уларга мисол беринг?

а) аффикслар ва кўмакчилар: тиниқ сув; кўшиқ айтмоқ;
б) тенг боғловчилар ва санаш оҳанги: йигитлар ва қизлар; уруш ва тинчлик;
в) флексия ва сўз тартиби: менинг дафтарим; мен, сен;
г) оҳанг ва эргаштирувчи боғловчи: оқ от; бақириб гапирмоқ.

678. “Грамматик томондан тенг бўлмаган сўзлар ўзаро муносабатга киришади. Бу ҳолда элементларнинг бири иккинчисига тобе бўлиб, уни аниқлайди, тўлдиради, аниқланаётган бўлак ҳоким, аниқлаётган бўлак эса тобе бўлади.” Бу синтактик муносабатнинг тури бўлган нопредикатив боғланишнинг қайси турига тўғри келади?

а) эргаш боғланиш;
б) эргаш боғланиш ва тенг боғланиш;
в) тенг боғланиш ва оҳанг;
г) тенг боғланиш.

679. Тобеланиш муносабати қайси воситалар орқали ифодаланади ва уларга мисол беринг?

- а) аффикслар ва кўмакчилар: тиниқ сув; кўшиқ айтмоқ;
б) флексия ва сўз тартиби: оқ от; бақириб гапирмоқ;
в) тенг боғловчилар ва санаш оҳанги: йигитлар ва қизлар; уруш ва тинчлик;
г) а ва б тўғри.

680. Синтактик муносабатнинг эргашиш усули неча хил?

- а) 2 хил;   б) 3 хил;   в) 4 хил;   г) 5 хил.

681. “Ҳоким сўз қайси грамматик формада бўлса, тобе сўз ҳам шу формада бўлади. Масалан, рус тилида красивая девушка, интересное представление.” Ушбу таъриф ва мисол эргашиш услубининг қайси хилига тўғри келади?

- а) мослашув;   в) битишув;
б) бошқарув;   г) инкорпорация.

682. “Гап келишикли ва кўмакчили бўлади. Бунда тобе бўлак ҳоким бўлак талаб қилган формани олади”. Масалан, Зулфияга олдим – Зулфия учун олдим. Ушбу таъриф ва мисол эргашиш услубининг қайси турига тўғри келади?

- а) мослашув;   в) битишув;
б) бошқарув;   г) инкорпорация.

683. “Ҳоким ва тобе бўлақлар ўзаро сўз тартиби ва оҳанг ёрдамида муносабатга киришади”. Масалан, Кичик бола йиқилиб тушди. Ушбу таъриф ва мисол эргашиш усулининг қайси хилига тўғри келади?

- а) мослашув;   в) битишув;
б) бошқарув;   г) инкорпорация.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАРНИ ИФОДАЛОВЧИ

АСОСИЙ ВОСИТАЛАР

684. Синтактик муносабатлар турли грамматик воситалар орқали ифодаланади. Дунё тилларида бундай воситалар турличадир. Буларнинг асосийлари қайсилар?

- а) аффикслар ва ёрдамчи сўзлар;   в) такрор;
б) сўз тартиби ва интонация;   г) а ва б тўғри.

685. Қайси восита сўз формалари билан биргаликда синтактик алоқани ифодалашда кенг қўланади ва туркий тилларда у синтактик алоқани ифодалашда асосий восита ҳисобланади?

- а) ёрдамчи сўзлар;   в) аффикслар;
б) интонация;   г) сўз тартиби.

686. Ўзбек тилида: Талабалар билан ишладим. Мен катта одам бўламан. Рус тилида: рисовать на бумаге, ехать к родственникам.

Бу гапларда қандай воситалар қўланган?

- а) ёрдамчи сўзлар;   в) аффикслар;
б) интонация;   г) сўз тартиби.

687. Қайси тилда артикль оддан ташқари сифат, сон билан ҳам кенг қўлланади?

- а) инглиз ва француз тилларида;   в) узбек тилида;
б) араб тилида;   г) рус тилида.

688. Сўзларнинг синтактик функциялари маълум морфологик кўрсаткичлар билан ифодаланмаганда, қайси синтактик восита синтактик муносабатларни кўрсатувчи асосий восита ролини ўйнайди?

- а) аффикслар;   в) сўз тартиби;
б) ёрдамчи сўзлар;   г) интонация.

689. Агар бирон бир тилда синтактик муносабат морфологик восита орқали ифодаланса (флектив тиллар), унда сўз тартиби синтактик восита сифатида кам ишлатилади ва аксинча, сўзнинг синтактик функцияси ўз морфологик кўрсаткичларига эга бўлмаса, бу ҳолда сўз тартиби асосий восита сифатида хизмат қилади (хитой, вьетнам, герман тиллари). Шунга кўра сўз тартибининг синтактик восита сифатида қай даражада қўланиши тилнинг нимасига боғлиқ?

- а) фонетик қурилишга;   б) грамматик қурилишига;

в) лексик қурилишига;

г) семантик қурилишига.

690. Интонация ҳам синтактик муносабат ифодалайдиган воситалардан бири бўлиб, уни ташкил этган компонентлар қайсилар?

а) логик урғу, пауза, артикль, сўз тартиби;

б) мелодика, ритм, сўз тартиби, пауза;

в) ритм, пауза, мелодика, логик урғу;

г) сўз тартиби, аффикслар, урғу.

НОПРЕДИКАТИВ БИРЛИК

691. Семантик ва грамматик жиҳатдан ўзаро синтактик алоқага киришган икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзлар нима деб аталади?

а) сўз бирикмаси;

б) қўшма сўз;

в) гап;

г) ибора.

692. Сўз бирикмаси нутқ формаси бўлиб, кўп тилларда эргаш боғланиш орқали ҳосил бўлади. Бунда сўз бирикмалари қандай бўлақлардан ташкил топади?

а) тенг боғловчилардан;

в) кўмакчилардан;

б) ҳоким ва тобе бўлақлардан;

г) б ва в жавоблар тўғри.

693. Қандай сўзлар сўз бирикмаси компонентлари бўла олади?

а) ёрдамчи сўзлар;

в) мустақил сўзлар;

б) кўмакчи сўзлар;

г) барчаси тўғри.

694. Қайси қаторда сўз ва сўз бирикмаси ўртасидаги фарқ тўғри кўрсатилган?

а) сўз лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодисадир;

б) сўз предмет, белги, иш-ҳаракатни умумий ифодалашга хизмат қилади, сўз бирикмаси эса предмет, белги, иш-ҳаракатни шу хилдаги бошқа предмет, белги, иш-ҳаракатдан ажратиб ифодалайди;

в) сўз тарихий категория бўлиб, тил бирлигидир. Сўз бирикмаси эса нутқ жараёнида ҳосил бўлади, шунинг учун ҳам у нутқ бирлигидир;

г) барчаси тўғри.

г) барчаси тўғри.

700. Отли сўз бирикмаси отдан ташқари яна қандай сўз туркумлари билан ифодаланади?

а) олмош, сифат, феъл;	в) олмош, сифатдош, сон;
б) олмош, сон, равишдош;	г) феъл, сифат, равиш.

701. Қайси қаторда отли сўз бирикмасига тўғри мисоллар берилган?

- а) укамнинг китоби, беш киши, кечиккан поезд;
- б) сендан яхши, тез ишламоқ, дарахтдан баланд;
- в) бу студент, ҳаётни севмоқ, одобли фарзанд;
- г) вазифани бажариб, гулдан нозик, жуда иссиқ.

702. Феълли сўз бирикмасида ҳоким бўлак вазифасида қандай сўз туркумлари келади?

а) феъл ва от;	в) феъл ва олмош;
б) феъл ва сифат;	г) феъл ва равишдош.

703. Қайси қаторда феълли сўз бирикмасига тўғри мисоллар берилган?

- а) ҳаётни севмоқ, met a bear, кулиб гапирмоқ;
- б) a busy boy, гулдан нозик, жуда тез;
- в) бу студент, ҳаётни севмоқ, written letter;
- г) read two pages, беш киши, кечиккан поезд.

704. Қайси қаторда равишли сўз бирикмасига тўғри мисоллар берилган?

- а) тошдан силлиқ, гулдан нозик, come to rest;
- б) тез ишламоқ, дарахтдан баланд, five days ago;
- в) вазифани бажариб, ҳаётни севмоқ, speak slowly;
- г) жуда тез, дарахтдан баланд, very quikly.

705. Сўз бирикмалари қайси бўлакнинг синтактик вазифасига кўра тўлдирувчили, аниқловчили, ҳолли сўз бирикмаларига бўлинади?

а) тобе бўлакнинг;	в) кўмакчилик бўлакнинг;
б) ҳоким бўлакнинг;	г) барчаси тўғри.

- б) икки таркибли ва бир таркибли гаплар;
- в) содда ва кўшма гаплар;
- г) тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар.

724. Гаплар грамматик марказининг миқдорига кўра қандай гапларга бўлинади?

- а) содда ва кўшма гаплар;
- б) тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар;
- в) икки таркибли ва бир таркибли гаплар;
- г) бўлишли ва бўлишсиз гаплар.

725. Гаплар грамматик марказининг таркибига кўра қандай гапларга бўлинади?

- а) тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар;
- б) бўлишли ва бўлишсиз гаплар;
- в) содда ва кўшма гаплар;
- г) икки таркибли ва бир таркибли гаплар.

726. Гапларда иккинчи даражали бўлақларнинг иштирокига кўра қандай гапларга бўлинади?

- а) тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар;
- б) йиғиқ ва ёйиқ гаплар;
- в) содда ва кўшма гаплар;
- г) икки таркибли ва бир таркибли гаплар.

727. Гаплар маълум фикр ифода қилиш учун зарур бўлган бўлақларнинг иштирокига кўра қандай гапларга бўлинади?

- а) йиғиқ ва ёйиқ гаплар;
- б) икки таркибли ва бир таркибли гаплар;
- в) содда ва кўшма гаплар;
- г) тўлиқ ва тўлиқсиз гаплар.

ГАПНИНГ АКТУАЛ БЎЛИНИШИ

728. ... - гапнинг ифода асоси, маълум қисми, гапнинг ядроси, яъни нима хабар қилаётган қисми ҳисобланади.

- а) гапнинг актуал бўлиниши;
- б) гапнинг формал бўлиниши;
- в) замон формалари;
- г) нисбат формалари.

729. Гап актуал бўлинишда қайси жиҳатдан бўлинади?

- а) грамматик элементлар жиҳатидан;
- б) маъно жиҳатидан;
- в) структура жиҳатидан;
- г) синтактик жиҳатдан.

730. Гапнинг актуал бўлинишида фикрнинг маълум қисми нима деб юритилади?

- а) гапнинг ядроси;
- б) рема;
- в) ифода асоси;
- г) эга ва кесим;

731. Гапнинг актуал бўлинишида фикрнинг номаълум қисми нима деб юритилади?

- а) эга ва кесим;
- б) ифода асоси;
- в) ифода маъноси;
- г) ифода ядроси;

732. Университет талабалари “Тафаккур синовлари” танловининг Республика босқичида ғалаба қилдилар. Ушбу гапда фикрнинг маълум қисми – ифода асоси қайси?

- а) “Тафаккур синовлари” танловининг Республика босқичида;
- б) ғалаба қилдилар;
- в) спорт мусобақаларида;
- г) университет талабалари.

733. Юқоридаги гапда фикрнинг номаълум қисми – ифода ядроси қайси?

- а) “Тафаккур синовлари” танловининг Республика босқичида;
- б) ғалаба қилдилар;
- в) спорт мусобақаларида;
- г) а ва б жавоблари.

734. Тилнинг актуал бўлинмайдиган типлари қайсилар?

- а) бўлишли ва бўлишсиз гаплар;
- б) бўлакларга ажралмайдиган гаплар, номинатив гаплар, тўлиқсиз гаплар;
- в) дарак, сўроқ буйруқ гаплар;
- г) эмоционал ва ноэмоционал гаплар.

735. Ёзувда гапнинг ифода асоси ифода ядроси билан қайси тиниш белгиси орқали ажратилиши мумкин?

- а) вергул;
- б) қавс;
- в) тире
- г) икки нукта.

736. Интонация фанда қандай изоҳланади?

а) лот. *intonare*-баланд товуш билан талаффуз этаман. Нутқнинг синтактик маънолари ва экспрессив эмоционал бўёқларни ифодалаш учун хизмат қилувчи ритмик-мелодик томони;

б) грек. *intonare* -баланд товуш. Нутқ оқимининг тез-секинлиги ва нутқ парчалари орасидаги пауза;

в) грек. *intonare* -баланд овоз. Фразадаги бирор сўзни таъсир етишжиҳатдан ажратиб кўрсатувчи просоди восита;

г) лот. *intonare* -баланд товуш. Асосий овоз тонининг ҳаракатини кўрсатувчи восита.

737. Оғзаки нутқда гапнинг актуал бўлинишида асосий восита нима?

- а) оғзаки нутқда гапнинг актуал бўлиниш содир бўлмайд;
- б) мелодия;
- в) интонация;
- г) оҳанг.

738. Оҳанг актуал кўринишда қай ҳолатда бўлади?

- а) ифда асосида пасаяди, ифода ядросида кўтарилади;
- б) ифода асосида кўтарилади, ифода ядросидда пасаяди;
- в) ҳар иккаласида ҳам пасаяди;
- г) ҳар иккаласида ҳам кўтарилади.

739. Актуал бўлинишда қайси қисм гап бошида келади?

- а) гап ўртасида
б) гап бошида
- в) гап охирида
г) ифода ядросидан кейин

747. Ақтуал бўлинишга таъсир кўрсатувчи омилларни аниқланг.

- а) гапда сўзлар тартиби
б) логик урғунинг ўзгариши
- в) фикр характери
г) барча жавоблар тўғри

ТИПОЛОГИЯ

748. Ҳозирги тилшуносликда тиллар нечта асосий оилага мансублиги хақида фикр билдирилади?

- а) 6 та;   б) 12 та;   в) 15 та;   г) 16 та.

749. Ҳинд тиллари гуруҳи тўғри берилган қаторни аниқланг.

- а) эрон, славян, болтиқ, герман, роман, ҳелт, грек, албан, армон.
б) угор, фин, самодий, тай хитой;
в) драирг, аранта, наняс фанг;
г) урду, бенгал, панжоб, синх, гужарат.

750. VI асргача алоқа қуроли сифатида ишлатилган ва машҳур асарлар яратилиб, ҳозирда ўлик тил ҳисобланган тил қайси қаторда берилган?

- а) славян;   в) хитой-тибет;
б) хом-сом;   г) санскрит.

751. Шарқий славян тиллари гуруҳига кирувчи тиллар қайси қаторда берилган?

- а) болгар, македон, славян;   в) чех, словак, поляк;
б) рус, беларус, украин;   г) сораб, кашуб, украин.

752. Туркий тиллар оиласига нечта тил киради?

- а) 20 га яқин;   в) 40 га яқин;
б) 30 га яқин;   г) 50 га яқин.

753. Ўзбек тили ўзбек халқининг ... , бир-биридан фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари билан фарқланиб турадиган шевалардан ташкил топган. Нуқталар ўрнига мос таърифни топинг.

- а) миллий бадий тили бўлиб;
- б) алоқа воситаси бўлиб;
- в) фақат сўзлашув воситаси бўлиб;
- г) миллий адабий тили бўлиб.

**754. XVII –XVIII асрлар давомида турли тилларни ўрганиш
натижасида тўпланган маълумотларнинг аҳамияти қайси жавобда
тўғри кўрсатилган?**

- а) қиёслаб ўрганишга омил яратди;
- б) катта аҳамият касб етмади;
- в) қариндошлик муносабатлари борлиги ҳақида фикрлар пайдо бўлди;
- г) а ва в жавоб тўғри.

**755. Тилларни тасниф қилишга уринган олимлар ва уларнинг
асарлари тўғри кўрсатилган қаторни топинг.**

- а) Гвилельм Постеллус (1510-1581) “Европаликларнинг тиллари ҳақида мулоҳазалар” Иосиф Скалигер (1540-1609) “Тилларнинг қариндошлиги ҳақида”
- б) Гвилельм Постеллус (1510-1581) “Славян тили ҳақида мулоҳазалар” Якоб Гримм (1758-1863) “Немис тили грамматикаси”
- в) Гвилельм Постеллус (1510-1581) “Тилларнинг қариндошлиги ҳақида” Иосиф Скалигер (1540-1609) “Европаликларнинг тиллари ҳақида мулоҳазалар”
- г) Р.К.Раск (1787-1832) “Қадимги исланд тили ва исланд тилининг пайдо бўлиши” Иосиф Скалигер (1540-1609) “Европаликларнинг тиллари ҳақида мулоҳазалар”

**756. Қайси тилнинг ўрганилиши қиёсий – тарихий методнинг
шаклланишида катта ижобий роль ўйнади?**

- а) санскрит
- б) латин
- в) герман тиллари
- г) туркий тиллар

757. 1786-йилда шарқшунос олими Вилльям Жоунс (1746-1794)

Калькуттада қилган илмий докладида санскрит тили билан қариндошлигини исботлаган тиллар қайси қатода тўлиқ берилган?

- а) грек, лотин, қадимги форс, кельт
- б) гот, грек, лотин, арман, қадимги славян
- в) грек, лотин, кельт, арман
- г) грек, лотин, қадимги форс, кельт, гот

758. Санскрит тилини “классик тиллар”га қиёслаб, бу тилларда фақат ўзақларнигина эмас, балки грамматик формаларнинг ўхшашлигини ва бу ўхшашликлар тасодифий эмаслигини, булар ҳинд-европа тиллари орасида қариндошлик муносабати борлигини кўрсатади, деб мулоҳаза юритган олим ким?

- а) Гвилельм Постеллус (1510-1581)
- б) Вилльям Жоунс (1746-1794)
- в) Якоб Гримм (1758-1863)
- г) Р.К.Раск (1787-1832)

759. Қиёсий-тарихий методнинг шаклланишига асос солган олимларнинг номлари қайси жавобда тўлиқ берилган?

- а) Ф.Бопп, Я. Гримм, Р.К.Раск, А.Х.Востоков
- б) Ф.Бопп, Я. Гримм, Гвилелм Постеллус, Вилльям Жоунс
- в) А)Х.Востоков, Я. Гримм, Иосиф Скалигер
- г) Р.К.Раск, Я. Гримм, Вилльям Жоунс

760. Санскрит тили билан бошқа Европа тиллари ўртасида ўхшашлик борлигини исботлаган, тилларни қиёслаб ўрганишда ва тилнинг қариндошлик муносабатларини аниқлашда грамматик фактларга асосланган олим ва унинг яшаган йилини топинг?

- а) Франц Бопп (1786-1831)
- б) Виллиам Жонс (1746-1794)

- в) Франц Бопп (1791-1867)
- г) Виллиам Жонс (1787-1832)

761. Ф.Боппнинг 1833-1852 йилларда яратилган асосий асари қайси ва унинг ҳажми қанча?

- а) “Санскрит тилининг тусланиш системаси ва уни грек, латин, форс ва герман тилларидаги тусланиш системасига қиёслаш ”, 4 том
- б) “Славян тили ҳақида мулоҳазалар”, 2 том
- в) “Санскрит, зенд, арман, грек, латин, литва, қадимги славян, гот ва немис тилининг қиёсий грамматикаси” , 3 том
- г) “Қадимги исланд тили ва исланд тилининг пайдо бўлиши”, 3 том

762. Ф.Бопп ҳинд-европа тилларида флексиянинг келиб чиқиш тарихини ўрганиб, тилшуносликда қайси назарияга асос солди?

- а) агглютинация
- б) полисемантик
- в) фонология
- г) а ва б жавоб тўғри

763. Расмус Раск (1787-1832) ўзининг қайси асарида тилларнинг қариндошлиги сўзларнинг ўхшашлигига эмас, балки грамматик формаларнинг ўхшашлигига асосланиш кераклигини қайд этган?

- а) “Санскрит тилининг тусланиш системаси ва уни грек, латин, форс ва герман тилларидаги тусланиш системасига қиёслаш ”
- б) “Қадимги исланд тили ва исланд тилининг пайдо бўлиши”
- в) “Немис тили грамматикаси”
- г) “Қиёсий тилшунослик асослари”

764. Герман тиллар қиёсий грамматикасини биринчи бўлиб ким яратди?

- а) Я. Гримм (1785-1863)
- б) Р. Раск (1787-1832)
- в) Ф.Бопп (1791-1867)
- г) А. Шлейхер

765. Немис ва бошқа тилларнинг фонетикаси ва грамматикасини қиёсий-тарихий метод ёрдамида ёритиб, герман тиллари билан бошқа хинд-европа тилларининг товуш системаси ўртасида ўхшашлик борлигини исботлаган олим ким ва қайси асариди?

- а) Востоков “Герман тили ҳақида мулоҳазалар”
- б) Я.Гримм “Немис тили грамматикаси ”
- в) Ф. Бопп “Санскрит, зенд, арман, грек, латин, литва, қадимги славян, гот ва немис тилининг қиёсий грамматикаси”
- г) Гвилелм Постеллус “Тилларнинг қариндошлиги ҳақида”

766. “Гримм қонуни” га биноан хинд-европа тилларидаги жарангсиз портловчи товушлар – п, т, к га герман тилларида мос келувчи жарангсиз сирғалувчи товушларни белгиланг.

- а) б, д, х
- б) ф, б, г
- в) б, д, г
- г) ф, б, х

767. Қиёсий-тарихий методнинг вазифаси...

- а) ўтмишда қардош бўлган тиллар қардошлигини ўрганиш
- б) тилларнинг ривожланиш қонуниятларини умумлаштириш
- в) ареал лингвистикани ривожлантириш
- г) а ва б жавоблар тўғри

768. 1820 йилда ёзилган “Славян тили ҳақида мулоҳазалар ” асари кимга тегишли?

- а) Я. Гримм
- б) Ф. Бопп
- в) А. Шлейхер
- г) А.Х.Востоков

769. Қиёсий – тарихий методнинг аҳамияти тўғри кўрсатилган қаторни аниқланг.

- 1) Тилларнинг қардошлигини аниқлаш;
- 2) Жаҳон тилларининг ҳаритасини ўрганиш;
- 3) Қардош тилларнинг қонуниятларини тадқиқ қилиш;
- 4) Тил фактларини қайта тиклаш;

775. Славян тиллар гуруҳига кирувчи тиллар 3 кичик гуруҳга

бўлинади. Тилларнинг гуруҳларига мос равишда жойлаштирилган қаторини кўрсатинг.

а) шарқий   б) жанубий   в) ғарбий

1) рус тили 2) болгар, македон 3) чех, словак 4) украин, белорус 5) серб-хорват, словен   б) поляк, кашуб 7) сораб тили

а) 1,4 – а, 2,5 – б, 3,6,7 - с   в) 2,7 – а, 1,3,5 – б, 4,6 – с

б) 1,5 – а, 3,6,7 – б, 2,4 – с   г) 3,5 – а, 1,2 – б, 4,6,7 – с

776. Герман тиллари гуруҳи ҳам 3 гуруҳга бўлинади: шимолий, ғарбий, шарқий. Шулардан ғарбий герман тилларига кирувчиларини аниқланг.

а) дания тили, инглиз тили, норвег, фриц

б) болгар тили, голланд, француз, немис

в) вестгот, остгот, фриц, немис

г) инглиз, голланд, фриц, немис

777. Роман тиллар гуруҳига кирувчи ўлик тил қайси ва XIX асргача қайси фанларга оид асарлар шу тилда ёзилган?

а) лотин – биология, физика, тиббиёт

б) санскрит – ботаника, математика, физика

в) лотин – тиббиёт, астрономия, ботаника

г) санскрит – фалсафа, тилшунослик, физика

778. Ҳинд – европа тиллар оиласининг қайси тил гуруҳидаги тилларнинг барчаси ўлик тиллар ҳисобланади ва улар қайсилар?

а) кельт – ирланд, шотланд, гель   в) болтиқ – латвия, литва

б) ҳинд – синх, лахдо, орий   г) эрон - форс, пушту, тожик

779. Лотин алифбосига асосланган албан тили луғатида қайси тиллардан ўтган сўзлар кўп учрайди?

а) грек, роман   в) славян, туркий

б) ҳинд, герман   г) а ва в жавоб тўғри

780. V асрдан бери ўзининг қадимий ёзувига эга бўлган ва шевалари кўп тил қайси?

- а) абхар
б) арман
в) албан
г) хетт-тохар

781. Сом тиллар оиласига кирувчи қайси тилда бой фалсафий, математик ва филологик адабиётлар яратилган?

- а) қадимий араб
б) амхар
в) оромий
г) ханнан

782. Хом тиллар гуруҳига кирувчи тиллар қайси қаторда тўлиқ берилган?

- а) миср тили, ханнан, бербер, куптий тили
б) кушит, бербер, миср, куптий
в) араб, амхар, ханнан, аккад
г) абхаз, миср, бербер, кушит

783. Кавказ тиллар оиласи 3 гуруҳга бўлинади: ғарбий, нах, доғистон тиллари гуруҳлари. Шулардан ёзуви бўлмаган тилларни белгиланг.

- 1) абхаз 2) андий 3) каратин 4) чечен 5) тиндин 6) авар 7) чамолин
8) багаул 9) ахвах 10) ингуш

- а) 1,2,5,6,8,9,10
б) 1,2,3,4,5,6,9,10
в) 3,4,6,7,8,9,10
г) 2,3,5,7,8,9

784. 2 млн аҳолиси бўлган янги Гвинеяда 400 га яқин тил ва шевалар бор. Бу тиллар нима деб аталади?

- а) аранта б) гвинея тиллари в) шамбала г) папуас

785. Африка тиллар оиласига мансуб бўлмаган тил берилган қаторни топинг.

- а) бубе, лунди, фанг, конго
б) зулу, сото, венда, одул
в) лунда, бембе, шамбала
г) санга, суахили, занда, банда

786. Палеосиё тиллар оиласини ташкил этувчи халқлар қаерда яшайди?

- а) Россия давлатининг шимоли-шарқий қисмида
- б) Австралияда
- в) Ўрта Осиёда
- г) Шарқий ва Ғарбий Африкада

787. Қайси тиллар оиласи умуман ёзувга эга эмас?

- а) эскимос
- б) палеосиё
- в) Шимолий Америка тиллар оиласи
- г) мўғул тиллар оиласи

788. Айн, япон ва корейс тиллари қайси оиллага мансуб?

- а) палеосиё
- б) хитой – тибет
- в) ҳинд – европа
- г) ҳеч қайси оиллага мансуб эмас

789. Тилларнинг тарихини ўрганиш натижасида уларнинг қариндошлик муносабатини ва қариндошлик даражасини белгилайдиган тил таснифи классификацияси қайси?

- а) морфологик
- б) генеологик
- в) ареал
- г) функционал

790. Қайси тил таснифи ўзак ва аффиксларни қарама-қарши қўйиш асосида таққослаб ўрганишга асосланади?

- а) функционал
- б) генеологик
- в) морфологик
- г) ареал

791. Тилларнинг морфологик таснифига ким асос солган ва унинг асари қайси?

- а) Ф. Шлегель(1772-1829) “Ҳиндларнинг тили ва донолиги”
- б) А. Шлегель “Провансал тили ва адабиёти ҳақида мулоҳазалар”
- в) А. Шлейхер “Славян тили ҳақида мулоҳазалар”
- г) Ф. Бопп (1791-1867) “Санскрит, зенд, арман, грек, латин, литва, қадимги славян, гот ва немис тилининг қиёсий грамматикаси”

792. Санскрит тилини грек, лотин ва туркий тиллар билан чоғиштириб, тилларни икки типга: аффиксал ва флективга ажратган тилшунош ким?

- а) А. Шлегель
- б) А. Шлейхер
- в) Ф. Шлегель
- г) Гвильельм Пестуллес

793. Қайси типга мансуб тилларда грамматик маънолар алоҳида-алоҳида аффикслар орқали ифодаланади?

- а) флектив
- б) аффиксал
- в) аморф
- г) полисемантик

794. А. Шлегель ўзининг “Провансал тили ва адабиёти ҳақида мулоҳазалар” асарида тилларни неча типга бўлади ва улар қайсилар?

- а) икки типга: аффиксал, флектив
- б) уч типга: флектив, агглютинатив, аморф
- в) тўрт типга: флектив, агглютинатив, аморф, полисинтетик
- г) тилларни типларга ажратмаган

795. “Флектив” атамаси қайси тилдан олинган ва қандай маъно англатади?

- а) лотинча “ёпиштириш”
- б) грекча “шаклсиз”, “формасиз”
- в) лотинча “букилиш”
- г) грекча “кўп таркибли”

796. Флектив типга қайси тиллар киради?

- а) сом ва ҳинд-европа тиллар оиласи
- б) хом ва ҳинд-европа тиллар оиласи
- в) кавказ ва эскимос тиллар оиласи
- г) Америка ҳиндулари ва эскимос тиллар оиласи

797. Умумий тилшуносликнинг асосчиси ким?

- а) Ф. Шлегель
- б) Ф. де Соссюр
- в) В. фон Гумбольдт
- г) б ва в жавоб тўғри

798. Қайси тилшунос тилларни 4 типга ажратади?

- а) Ф. Шлегель
б) В. фон Гумбольдт
в) А. Шлейхер
г) 4 типга ажратилмаган

799. Полисинтетик тилларга хос маълумотларни белгиланг.

- а) эскимос, алеут, чукот ва Америка хундулари тиллари
б) гап мураккаб ва қўшма сўз шаклда бўлади
в) грекча “кўп таркибли”
г) барча жавоб тўғри

800. Дунё тилларини учга бўлиб, ўзакли ёки ажратувчи тиллар типини фанга олиб кирган тилшунош ким?

- а) Г. Штейнталь
б) Ф. Фортунатов
в) А. Шлейхер
г) Н. Финк

801. А. Шлейхер тилларни типларга ажратишда нималарга асосланади?

- а) ўзак-негизнинг ўзгариш ва ўзгармаслигига
б) сўз тузилишига
в) гап таркибида сўзларнинг ўзаро муносабатларини ифодаловчи воситаларга
г) б ва в жавоблар тўғри

802. Қуйидаги тушунчаларни қайси тил типига мансублигини аниқланг.

- 1) Сўзларни гапда бир-бири билан боғлайдиган қўшимчалар йўқ;
- 2) Гап ўзгармайдиган ўзаклардан тузилади;
- 3) Ёрдамчи сўзлар орқали бирикади;
- 4) Ўзгармай қўшиладиган аффикслар ёрдамида ясалади;
- 5) Ҳар бир аффикс бир грамматик маънони ифодалайди;
- 6) Ички ва ташқи флексия мавжуд;

а) Ўзакли тиллар   б) агглютинатив   в) флектив

а) 1-а, 2,3-б, 4,5,6-в   б) 1,2,3-а, 4,5-б, 6-в

в) 2,4-а, 1,3-б, 5,6-в   г) 1,4-а, 2,3-б, 5,6-в

803. Тилларнинг морфологик классификацияси билан шуғулланган

Москва тилшунослик мактабининг асосчиси ...

- а) Г. Штейнталь (1821-1889)
- б) Ф. Фортунатов (1848-1914)
- в) Н. Финк
- г) А. Шлейхер (1821-1868)

804. Ўзакли ёки ажратувчи тиллар қайси қаторда тўғри кўрсатилган?

- а) хитой, тай, тибет, бирма
- б) Жануби-Шарқий Осиё тиллари, бирма, папуас
- в) хитой, тибет, бирма, папуас
- г) тўғри жавоб йўқ

805. Грамматик муносабатлар сўз тартиби, урғу, интонация ва бошқа воситалар орқали ифодаландиган тиллар типи қайси?

- а) ўзакли ёки ажратувчи тиллар
- б) флектив
- в) полисемантик
- г) эскимос

806. Қайси тилда товушнинг пасайиши ёки кўтарилиши феълнинг ҳозирги ва ўтган замон формаларини ҳосил қилади?

- а) мўғул тили
- б) япон тили
- в) хитой тили
- г) дравид тиллари

807. Агглютинатив тиллар тўғри берилган қаторни аниқланг.

1) япон 2) туркий тиллар 3) инглиз тили 4) хитой 5) мўғул 6) дравид тиллари 7) банту тиллари

- а) 1,2,3,6
- б) 2,3,6,7
- в) 1,4,6,7
- г) 1,2,4,5,6

808. Агглютинатив тилларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғри кўрсатилган қаторни белгиланг.

- а) аффикслар бир маънони англатади, кўмакчилар отдан кейин қўшилади;
- б) аффикслар ўзакка механик равишда қўшилаверади, род (жинс) категорияси йўқ;
- в) аффиксларнинг кетма – кет қўшилиши натижасида сўзнинг кенгайиши фақат бир томонга юз беради;
- г) барча жавоб тўғри.

809. Рус, немис, лотин, хинду, араб ва иврит тиллари қайси тиллар типига мансуб?

- а) флектив
б) агглютинатив
в) полисинтетик
г) аморф

810. Сўзнинг дастлабки шакли ҳам ўзак ва қўшимчаларга бўлиниши қайси тилларга хос?

- а) аморф
б) агглютинатив
в) флектив
г) полисинтетик

811. Қайси тилда ундош товушларнинг алмашиши сифатнинг род формаларини ҳам ўзгартиради?

- а) француз
б) немис
в) инглиз
г) хитой

812. Эга, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳолни ифодалаб келган сўзлар феъл билан бирикиб, мураккаб таркибли қўшма сўз формасига ўхшаш гап ҳосил қиладиган тиллар қайси?

- а) америка ҳиндулари, чукот, коряк тиллари
б) полисинтетик тиллар
в) аморф тиллар
г) а ва б жавоб тўғри

ТИЛНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА ШАКЛЛАНИШИ

813. Кишилиқ тарихи қандай даврларни ўз ичига олади?

- а) тарихгача бўлган давр ва тарихий давр;
б) тарихий давр ва ривожланиш даври;
в) тарихгача бўлган давр ва ҳозирги давр;
г) тарихий давр ва инстинктив меҳнат даври.

814. Қандай омил онг ва тилнинг пайдо бўлиши учун шароит яратади?

- а) биологик омил;
б) инстинктив меҳнат омили;
в) биологик ва социал хусусият;
г) барчаси тўғри.

815. Ўзбек тилида табиатдаги товушларга тақлид қилиш натижасида қандай сўзлар пайдо бўлган?

- а) қарға, шаршара; б) каклик, чумчук; в) кукушка, капель;
г) а ва б жавоблар тўғри.

816. Бошқа сўзларни ундов сўзларнинг комбинацияларидан келиб чиққан деган фикрни XVIII асрда қайси олим қувватлайди?

- а) Жан Жак Руссо; в) А.А.Шахматов;
б) И.А. Бодуэн де Куртенэ; г) Л.Р.Зиндер.

817. Одамларнинг ички кечинмаларини изҳор қилишлари ҳамма вақт тингловчининг бўлишини тақозо қилмаслиги қандай сўзлар орқали ифодалаш мумкин?

- а) тақлид сўзлар; в) ундов сўзлар;
б) ёрдамчи сўзлар; г) модал сўзлар.

818. XIX асрнинг 70-йилларида француз файласуфи Л.Нуаре томонидан яратилган назария қандай номланади?

- а) меҳнат қийқириқлари назарияси; в) тақлидий овоз назарияси;
б) ундов назарияси; г) ижтимоий келишув назарияси.

819. Ўзининг меҳнат қийқириқлари назариясида алоқа қуроли сифатида тилга бўлган социал эҳтиёжни ҳисобга олмаган олимни аниқланг.

- а) Карл Бюхер; в) Л.Р.Зиндер;
б) И.А. Бодуэн де Куртенэ; г) Л. Нуаре.

820. Тақлидий овоз назарияси қайси грек олимлари даврида пайдо бўлди ва нечанчи асргача яшаб келди?

- а) Архимед ва Демокрит, XX асргача яшади;
б) Платон ва Архимед, XIX асргача яшади;
с) Демокрит ва Платон, XX асргача яшади;
г) Демокрит ва Платон, XVIII асргача яшади.

821. Тил билан тафаккур бирлигига зид бўлган назария тўғри берилган қаторни топинг.

- а) ундов назарияси; г) ижтимоий келишув
б) товушга таклид назарияси; назарияси.
в) меҳнат қийқириқлари
назарияси;

822. Бугунги инглиз тили луғат бойлигидаги сўзларнинг неча фоизи соф инглиз сўзларидан иборат?

- а) 40 фоизи; в) 30 фоизи;
б) 50 фоизи; г) 35 фоизи.

823. Инглиз тилида четдан ўзлаштирилган сўзларнинг асосини қайси тиллар ташкил этади?

- а) роман ва шарқ тиллари; г) кўпроқ роман тиллари.
б) хитой-тибет ва роман
тиллари;
в) ҳинд-европа тиллари;

824. Франциянинг XI асрда Британия оролини босиб олиши ва француз тили билан англасаксон тиллари орасидаги кураш қандай натижаларга олиб келади?

- а) тиллар чатишувига; такомиллашишига;
б) миллий тилнинг г) тилларда субстрат пайдо
шаклланишига; бўлишига.
д) француз тилини

825. Чатишув жараёнида қандай ҳодисалар рўй беради?

- а) субстрат ва интеграция ҳодисалари;
б) суперстрат ва дифференциал ҳодисалар;
в) дифференциал ва интеграция ҳодисалари;
г) субстрат ва суперстрат ҳодисалари.

826. Лотинчадан олинган бўлиб “устки қатлам” маъносини берувчи тилшунослик атамасини топинг

- а) субстрат; в) интеграция;
б) суперстрат; г) дифференциация.

827. “Субстрат” атамасига тўғри таъриф берилган қаторни аниқланг.

а) устки қатлам;	г) тўғри таъриф берилган жавоб
б) ички қатлам;	йўқ.
в) таг қатлам;	

828. Субстрат ҳодисаси юз берганда келгиндилар тилига қандай таъсир ўтказади?

- а) маҳаллий тил келгиндилар тилини сиқиб чиқаради;
- б) келгиндилар тили маҳаллий тилни сиқиб чиқаради;
- в) маҳаллий тил ва келгиндилар тили биргаликда шаклланади;
- г) маҳаллий тил ҳам келгиндилар тили ҳам ўз ҳолича қолади.

829. Келгиндилар тили маҳаллий тил билан курашиб, уларга таъсир ўтказади, лекин сиқиб чиқармайди, бу ҳодиса фанда қандай номланади?

а) субстрат;	в) дивергенция;
б) суперстрат;	г) интеграция.

830. Тилдаги ўзгаришлар қандай йўл билан амалга ишади?

а) эволюция йўли билан;	г) аниқ тўғри жавоб
б) революция йўли билан;	кўрсатилмаган.
в) суперстрат йўли билан;	

831. Агар мағлуб тилнинг элементлари ғолиб тилнинг фонетик, грамматик системаларини бузиб, унга актив таъсир қилган бўлса, тилда қандай ҳодисалар рўй беради?

а) тилларнинг чатишуви;	ҳодисаси;
б) дифференциация;	г) миллий тилнинг
в) субстрат ва суперстрат	такомиллашуви.

832. Ўзбек миллий адабий тили қайси диалект асосида шаклланди?

а) ўғуз-уйғур диалекти;	в) чигил-уйғур диалекти;
б) қарлуқ-татар диалекти;	г) қарлуғ-ўғуз-чигил диалекти.

833. Ҳозирги ўзбек адабий тилнинг нормалари фонетик ва морфологик жиҳатдан қайси ҳудуд шеvasига асосланган?

- а) морфологик жиҳатдан Тошкент, фонетик жиҳатдан Фарғона;
- б) морфологик жиҳатдан Фарғона, фонетик жиҳатдан Самарқанд;
- в) морфологик жиҳатдан Фарғона, фонетик жиҳатдан Тошкент;
- г) морфологик ва фонетик жиҳатдан Тошкент.

ХАЛҚАРО СУНЪИЙ ТИЛЛАР.

834. Нечанчи асрга келиб, сунъий тиллар пайдо бўла бошлаган?

- а) XX аср охирида;
- б) XXI аср бошларида;
- в) XIX аср охири;
- г) XVIII аср охири.

835. 1880 йилда Германияда ким томонидан “воляпюк” сунъий тилининг лойиҳаси эълон қилинган?

- а) И.М.Шлейхер;
- б) Заменгоф;
- в) А.Денисов;
- г) Б.Камарзин.

836. 1887 йилда полшалик врач-полиглот Заменгоф томонидан яратилган сунъий тил?

- а) воляпюк тили;
- б) сабир тили;
- в) пижин-инглиш тили;
- г) эсперанто тили.

837. Қайси шаҳарда энг йирик эсперанто кутубхона мавжуд?

- а) Нью-Йорк шаҳри;
- б) Бристоль шаҳри;
- в) Лондон шаҳри;
- г) Милан шаҳри.

838. Қайси сунъий тил 16та грамматик қоида ва 40 га яқин суффикс ва предлоглардан ташкил топган?

- а) воляпюк тили;
- б) интерлингва тили;
- в) эсперанто тили;
- г) идо тили.

839. Маълумки, эсперанто тилида сўз туркумлари форма ясовчи суффикслар орқали ажратилади, масалан “pelica”(бахтли) сўзи а унлиси билан тугаб, қайси сўз туркуми бўлиб келяпти?

- а) от туркуми;
- б) феъл туркуми;
- в) равиш туркуми;
- г) сифат туркуми.

840. Эсперанто тилида бир ўзакдан нечтагача сўз ясаш мумкин?

- а) 30 тадан 40 тагача;   б) 20 да – 60 гача;
в) 40 тадан 70 тагача;   г) тўғри жавоб йўқ.

841. Сунъий тилларнинг табиий халқаро тиллардан фарқи нима?

- а) у табиий тилларга нисбатан иккиламчи, яъни ёрдамчидир;
б) сунъий тилларнинг ривожланмаслиги;
в) бу тилларда гаплашувчилар сони чегараланганлиги;
г) а,б,в жавоблар тўғри.

842. Нечанчи асрдан бошлаб инглиз тили халқаро алоқа тили сифатида жаҳонда кенг тарқала бошлаган?

- а) XIXасрда;   б)XVIII асрда;   в) XVII асрда;   г) XI асрда.

ЖАВОБ КАЛИТЛАР

1.	в	2.	а	3.	г	4.	а	5.	б
6.	б	7.	а	8.	в	9.	б	10.	г
11.	г	12.	а	13.	в	14.	а	15.	г
16.	б	17.	а	18.	в	19.	а	20.	б
21.	б	22.	в	23.	а	24.	г	25.	б
26.	а	27.	а	28.	б	29.	г	30.	в
31.	в	32.	в	33.	а	34.	б	35.	а
36.	б	37.	а	38.	г	39.	б	40.	г
41.	г	42.	в	43.	г	44.	б	45.	а
46.	г	47.	а	48.	г	49.	а	50.	в
51.	б	52.	а	53.	в	54.	а	55.	в
56.	г	57.	а	58.	в	59.	г	60.	а
61.	г	62.	б	63.	в	64.	а	65.	г
66.	б	67.	а	68.	в	69.	в	70.	б
71.	г	72.	г	73.	в	74.	в	75.	б
76.	а	77.	г	78.	в	79.	а	80.	в
81.	б	82.	г	83.	в	84.	б	85.	а
86.	в	87.	а	88.	в	89.	г	90.	а
91.	в	92.	а	93.	б	94.	а	95.	б
96.	в	97.	г	98.	а	99.	б	100.	б
101.	а	102.	б	103.	г	104.	а	105.	в
106.	г	107.	в	108.	б	109.	б	110.	а
111.	а	112.	а	113.	б	114.	г	115.	б
116.	а	117.	г	118.	б	119.	а	120.	в
121.	в	122.	г	123.	а	124.	в	125.	г
126.	в	127.	а	128.	в	129.	в	130.	г
131.	а	132.	б	133.	г	134.	б	135.	а
136.	в	137.	б	138.	а	139.	г	140.	б
141.	б	142.	а	143.	в	144.	г	145.	а
146.	б	147.	г	148.	а	149.	в	150.	в
151.	б	152.	а	153.	г	154.	б	155.	а
156.	г	157.	б	158.	б	159.	а	160.	в
161.	г	162.	б	163.	в	164.	а	165.	а
166.	а	167.	б	168.	в	169.	а	170.	а
171.	в	172.	а	173.	б	174.	в	175.	а
176.	г	177.	а	178.	в	179.	г	180.	а
181.	г	182.	б	183.	а	184.	в	185.	б
186.	в	187.	а	188.	в	189.	б	190.	а
191.	в	192.	б	193.	в	194.	г	195.	г
196.	а	197.	г	198.	б	199.	а	200.	в
201.	б	202.	в	203.	а	204.	г	205.	б
206.	г	207.	б	208.	а	209.	г	210.	а

211.	а	212.	б	213.	б	214.	г	215.	а
216.	в	217.	б	218.	г	219.	а	220.	в
221.	а	222.	г	223.	б	224.	а	225.	б
226.	г	227.	в	228.	а	229.	а	230.	а
231.	в	232.	а	233.	а	234.	г	235.	г
236.	б	237.	а	238.	в	239.	б	240.	г
241.	в	242.	в	243.	в	244.	а	245.	б
246.	б	247.	а	248.	в	249.	а	250.	в
251.	а	252.	б	253.	а	254.	а	255.	а
256.	в	257.	б	258.	а	259.	г	260.	в
261.	б	262.	в	263.	а	264.	в	265.	б
266.	а	267.	в	268.	г	269.	г	270.	б
271.	а	272.	г	273.	а	274.	б	275.	г
276.	а	277.	б	278.	в	279.	а	280.	б
281.	в	282.	б	283.	а	284.	г	285.	б
286.	б	287.	в	288.	а	289.	в	290.	г
291.	в	292.	в	293.	г	294.	в	295.	в
296.	а	297.	а	298.	б	299.	а	300.	г
301.	в	302.	б	303.	б	304.	б	305.	в
306.	г	307.	б	308.	а	309.	б	310.	г
311.	а	312.	в	313.	г	314.	а	315.	в
316.	а	317.	б	318.	в	319.	а	320.	г
321.	г	322.	а	323.	а	324.	б	325.	в
326.	г	327.	г	328.	б	329.	б	330.	г
331.	г	332.	г	333.	г	334.	б	335.	а
336.	в	337.	г	338.	б	339.	в	340.	г
341.	а	342.	а	343.	а	344.	г	345.	в
346.	а	347.	г	348.	б	349.	а	350.	б
351.	г	352.	в	353.	г	354.	б	355.	а
356.	а	357.	в	358.	в	359.	б	360.	г
361.	б	362.	а	363.	г	364.	г	365.	г
366.	г	367.	г	368.	г	369.	в	370.	б
371.	б	372.	а	373.	в	374.	б	375.	г
376.	а	377.	а	378.	в	379.	б	380.	г
381.	а	382.	а	383.	а	384.	б	385.	г
386.	в	387.	а	388.	б	389.	б	390.	а
391.	в	392.	а	393.	в	394.	а	395.	б
396.	а	397.	а	398.	в	399.	б	400.	в
401.	а	402.	г	403.	в	404.	в	405.	в
406.	а	407.	в	408.	б	409.	а	410.	б
411.	а	412.	г	413.	б	414.	г	415.	б
416.	в	417.	в	418.	а	419.	а	420.	б
421.	а	422.	в	423.	б	424.	б	425.	а

426.	б	427.	в	428.	в	429.	б	430.	б
431.	а	432.	а	433.	б	434.	а	435.	в
436.	а	437.	б	438.	г	439.	б	440.	а
441.	а	442.	в	443.	б	444.	а	445.	б
446.	а	447.	г	448.	в	449.	б	450.	б
451.	в	452.	г	453.	а	454.	б	455.	а
456.	г	457.	а	458.	а	459.	в	460.	а
461.	в	462.	б	463.	в	464.	б	465.	а
466.	б	467.	а	468.	а	469.	а	470.	б
471.	а	472.	а	473.	а	474.	б	475.	б
476.	б	477.	б	478.	а	479.	а	480.	в
481.	а	482.	б	483.	а	484.	в	485.	б
486.	а	487.	а	488.	а	489.	в	490.	а
491.	а	492.	а	493.	а	494.	б	495.	а
496.	а	497.	а	498.	б	499.	а	500.	в
501.	в	502.	б	503.	а	504.	г	505.	б
506.	а	507.	б	508.	а	509.	а	510.	б
511.	а	512.	в	513.	а	514.	б	515.	б
516.	б	517.	г	518.	а	519.	б	520.	а
521.	в	522.	а	523.	в	524.	а	525.	б
526.	г	527.	а	528.	а	529.	б	530.	а
531.	б	532.	а	533.	в	534.	б	535.	в
536.	а	537.	в	538.	б	539.	г	540.	в
541.	в	542.	б	543.	а	544.	в	545.	б
546.	а	547.	б	548.	в	549.	б	550.	г
551.	а	552.	а	553.	г	554.	а	555.	а
556.	а	557.	б	558.	в	559.	г	560.	б
561.	б	562.	б	563.	в	564.	а	565.	б
566.	в	567.	г	568.	а	569.	а	570.	б
571.	в	572.	а	573.	а	574.	а	575.	в
576.	б	577.	г	578.	а	579.	а	580.	в
581.	б	582.	б	583.	г	584.	а	585.	б
586.	в	587.	а	588.	б	589.	а	590.	б
591.	б	592.	а	593.	в	594.	а	595.	а
596.	а	597.	в	598.	б	599.	а	600.	в
601.	а	602.	б	603.	в	604.	а	605.	в
606.	а	607.	в	608.	г	609.	а	610.	а
611.	а	612.	г	613.	г	614.	в	615.	б
616.	б	617.	а	618.	б	619.	б	620.	в
621.	г	622.	а	623.	а	624.	в	625.	а
626.	г	627.	г	628.	в	629.	б	630.	а
631.	г	632.	б	633.	г	634.	г	635.	г
636.	а	637.	б	638.	а	639.	а	640.	а

641.	а	642.	в	643.	а	644.	б	645.	в
646.	б	647.	а	648.	г	649.	а	650.	б
651.	г	652.	г	653.	б	654.	а	655.	г
656.	б	657.	г	658.	в	659.	а	660.	г
661.	в	662.	а	663.	в	664.	б	665.	а
666.	а	667.	г	668.	г	669.	а	670.	в
671.	в	672.	в	673.	в	674.	а	675.	а
676.	г	677.	б	678.	а	679.	а	680.	б
681.	а	682.	б	683.	в	684.	г	685.	в
686.	а	687.	б	688.	в	689.	б	690.	в
691.	а	692.	б	693.	в	694.	г	695.	б
696.	г	697.	в	698.	г	699.	г	700.	в
701.	а	702.	г	703.	а	704.	б	705.	а
706.	в	707.	б	708.	а	709.	в	710.	а
711.	в	712.	г	713.	а	714.	а	715.	б
716.	г	717.	в	718.	г	719.	б	720.	г
721.	г	722.	г	723.	а	724.	а	725.	г
726.	б	727.	а	728.	а	729.	б	730.	в
731.	г	732.	г	733.	г	734.	б	735.	в
736.	а	737.	в	738.	б	739.	г	740.	б
741.	г	742.	г	743.	б	744.	г	745.	б
746.	б	747.	г	748.	г	749.	г	750.	г
751.	б	752.	б	753.	г	754.	г	755.	в
756.	а	757.	г	758.	б	759.	а	760.	в
761.	в	762.	а	763.	б	764.	а	765.	б
766.	г	767.	г	768.	г	769.	б	770.	б
771.	б	772.	в	773.	в	774.	в	775.	а
776.	г	777.	в	778.	а	779.	г	780.	б
781.	а	782.	б	783.	г	784.	г	785.	г
786.	а	787.	в	788.	г	789.	б	790.	в
791.	а	792.	в	793.	б	794.	б	795.	в
796.	а	797.	в	798.	б	799.	а	800.	в
801.	г	802.	б	803.	б	804.	а	805.	а
806.	в	807.	г	808.	г	809.	а	810.	в
811.	а	812.	г	813.	а	814.	б	815.	г
816.	а	817.	в	818.	а	819.	г	820.	а
821.	б	822.	в	823.	а	824.	а	825.	г
826.	б	827.	в	828.	б	829.	б	830.	а
831.	в	832.	г	833.	в	834.	в	835.	а
836.	г	837.	в	838.	в	839.	г	840.	б
841.	г	842.	а						

МУНДАРИЖА

	Сўз боши	3
I.	Назарий бўлим	4
1.	Тилшунослик фани, унинг предмети, вазифалари, бўлимлари.	4
2.	Тилшунослик мактаблари ёки йўналишлари	5
3.	Лингвистик таҳлил методлари	9
4.	Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси	10
5.	Тилшуносликнинг адабиётшунослик билан алоқаси	11
6.	Тилшунослик ва мантиқ	12
7.	Тилшунослик ва математик мантиқ	16
8.	Тилшунослик ва психология	18
9.	Тилшунослик ва тарих	24
10.	Тилшунослик ва физиология	28
11.	Тилшунослик ва тиббиёт	29
12.	Компьютер лингвистикаси	31
13.	Тилшунослик ва кимё	32
14.	Тилшунослик ва паралингвистика	39
II.	Амалий бўлим	42
15.	Тилшунослик фани ва унинг предмети	42
16.	Тилшунослик ва бошқа фанлар	49
17.	Тилшунослик аспектлари	52
18.	Тил алоқа воситаси	54
19.	Алоқанинг бошқа воситалари	55
20.	Тил ижтимоий ҳодиса сифатида	57
21.	Тил ва тафаккур	59
22.	Тилнинг ички қурилиши	61
23.	Фонетика	65
24.	Артикуляцион фонетика	66
25.	Акустик ва экспериментал фонетика	67
26.	Экспериментал фонетика методлари	70
27.	Нутқ товушларининг таснифи	72
28.	Унли товушларнинг таснифи	72
29.	Ундош товушларнинг таснифи	75
30.	Нутқ сегментацияси	77
31.	Урғу	79
32.	Интонация	81
33.	Нутқ товушларининг ўзгариши	84
34.	Комбинатор фонетика	84
35.	Позицион ўзгаришлар. Редукция	87
36.	Товушларнинг алмашуви	88
37.	Структур фонетика. Асосий фонологик тушунчалар	89
38.	Фонология назариялари	90

39.	Транскрипция	92
40.	Транслитерация	94
41.	Орфоэпия	95
42.	Тилдаги тарихий фонетик ўзгаришлар ва фонетик фонологик қонуниятлар	98
43.	Ёзув	104
44.	Пиктография	107
45.	Логографик, иероглифлик ва михсимон ёзув	108
46.	Фонографик ёзув	111
47.	Алфавит	113
48.	Графика	115
49.	Орфография	116
50.	Ёзувнинг махсус турлари	117
51.	Лексикология	117
52.	Тил структурасида сўзнинг ўрни	119
53.	Сўз ва тушунча	120
54.	Сўз маънолари ўртасидаги муносабатлар	123
55.	Омонимлар, уларнинг типлари ва манбалари	125
56.	Синонимлар	126
57.	Антонимлар	127
58.	Табу ва эвфемизмлар	128
59.	Терминология	129
60.	Фразеология	130
61.	Этимология	131
62.	Тилнинг луғат таркиби	132
63.	Тил луғат таркибининг ўзгариши	134
64.	Тил луғат таркиби тараққиётининг асосий йўллари	135
65.	Лексикография	136
66.	Сўзнинг материал структураси	138
67.	Сўз материал структурасининг ўзгариши	140
68.	Сўз яшаш	141
69.	Грамматика	143
70.	Грамматиканинг турлари	145
71.	Лексик ва грамматик маъно	147
72.	Сон категорияси	150
73.	Келишик категорияси	151
74.	Замон категорияси	153
75.	Сўз туркумлари	154
76.	Синтаксис	157
77.	Синтактик муносабат турлари	157
78.	Синтактик муносабатларни ифодаловчи асосий воситалар	159
79.	Нопредикатив бирлик	161
80.	Гап	163

81.	Гапнинг актуал бўлиниши	167
82.	Типология	171
83.	Тилнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши	183
84.	Халқаро сунъий тиллар	187
85.	Тест калитлари	187